

प्रकरण ९. खनिजसंपत्ती

- भारतात एकूण ८६ प्रकारची खनिजे आढळतात. १९५७ च्या खाण उद्योग अधिनियम केंद्र सरकार यावर नियंत्रण ठेवते राज्यसुचीतील विषय आहे.
- भारतातील एकूण खनिज संपत्तीपैकी ९०% खनिजसंपत्ती छोटा नागपूरच्या पठारावर सापडते.
- झारखंड राज्यात सर्वाधिक खनिजे सापडतात. त्यानंतर छत्तीसगड, बंगाल, गुजरात, आसाम यांचा क्रमांक लागतो. भारताचा खनिज संपत्तीत जगात सहावा क्रमांक लागतो. जगातील एकूण खनिज साठ्यापैकी ५% साठे भारतात आहेत.
- भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात खनिज संपत्तीचा वाटा १.५ – २% इतकाच आहे. निर्यातीत खनिज क्षेत्राचा वाटा सुमारे १०% आहे.

खनिजसंपत्ती

धातू खनिजे	लोह, मॅगनीज, बॉक्साईट, सोने, चांदी, शिसे, जस्त, कथील, निकेल, टंगस्टन
अधातू खनिजे	चुनखडी, जिप्सम, डोलेमाईट, अभ्रक, हिरे, ग्रॅफाइट, पोटॅशियम इ. कॅलामाईट, कायनाईट
उर्जा खनिजे	दगडी कोळसा, खनिज तेल, नैसर्गिक वायू, किरणोत्सारी

धातु खनिजे

➤ **लोहखनिज :-** मुलभुत धातु खनिज, आधुनिक औद्योगिक संस्कृतीचा पाया, चार प्रकारात विभाजन -

खनिज प्रकार	प्रमाण	ठिकाणे	वापर	रंग
१) मॅग्नेटाईट	७०% पेक्षा जास्त लोह	१८-२०% साठे झारखंड, सिंगभुम, जिल्हा मुमागुंड, बाराजमंडा, मानभुम, रांची	कुल्टा, बर्नपुर, या लोहपोलाद उद्योगास पुरवले जाते.	काळा
२) हेमेटाईट	६० - ७०%	ओडिशा - ३०% साठे, मयुरभंज, केवोज्जार, सुंदरगड, बोनाई	रुरकेला, बोकारो, जमशेदपुर, येथील लोहपोलाद उद्योगास	तांबूस
३) लिमोनाईट	५० - ६०%	छत्तीसगड २० - २५%, बस्तर, दुर्ग	भिलाई	तपकिरी
४) सिडेराईट	३० - ५०%	पश्चिम बंगाल ३० - ३५%, कुल्ती, बर्नपुर, वारदान, वीरभुम	कुल्ती, बर्नपूर	राखाडी व करडा

Magnetite

Hematite

Limonite

Siderite

- जागतिक लोहखनिज क्षेत्राच्या २०% लोहखनिज साठा भारतात आहे.
- लोहखनिज उत्पादनात जगात भारताचा सहावा क्रमांक लागतो.
- कर्नाटकात १५% साठे प्रामुख्याने मंगलुर, बेल्लारी, चित्रमंगलुर, केनानमुंडी
- वापर - भद्रावती येथील लोहपोलाद कारखान्यात मंगलुर येथून इराणला निर्यात केली जाते.
- ओडिशा राज्य हे लोहखनिज उत्पादनात प्रथम क्रमांकाचे आहे. सुंदरगड, मयुरभंज, बैलादिला जिल्ह्यात देशातील ५०% साठे आढळतात. हे लोहखनिज रुरकेला, बोकारो, जमशेदपूर लोहपोलाद कारखान्यात पाठवले जाते. काही लोहखनिज पॅराद्वीप बंदरातून जपानला पाठवले जाते.
- झारखंड - देशाच्या एकूण साठ्यापैकी २०% साठे व एकूण उत्पादनात १५% वाटा या राज्याचा आहे.
- गोवा - गोव्यात (२ - ३%) सापडते. मार्मागोवा बंदरातून जपानला निर्यात केले जाते.
- आंध्रप्रदेश - अनंतपुर, कृष्णाकर्नल, कडाप्पा, नेल्लोर, विशाखापट्टणम येथून अरबस्थानला लोहखनिज पुरवठा केला जातो.
- महाराष्ट्र - देशातील एकूण साठ्यापैकी ७% साठे
- चंद्रपुर - पिंपळगाव, लोहारा, असोला
- गडचिरोली - सुरजगड, भामरागड
- भंडारा - खुर्शीपार
- महाराष्ट्रातील एकूण लोहखनिजापैकी ९०% सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आहे आणि 'रेडी' बंदरातून निर्यात केली जाते.
- भारतातील एकूण लोहखनिज निर्यातीपैकी ८०% निर्यात जपानला केली जाते.

➤ मंगल – (मँगनीज) : पोलादनिर्मितीसाठी वापर करतात.

- बालाघाट, शिंदवाडा व जबलपुर या ठिकाणी मंगलचे साठे आढळतात.
- ओडिशा - उत्पादनात पहिला (३०%), केवोनझार, सुंदरगड, मयुरभंज
- मँगनीज उत्पादनात जगात भारताचा दुसरा क्रमांक व प्रथम क्रमांक झिम्बाब्वेचा लागतो. तर मँगनीज उत्पादनात मध्यप्रदेश आणि छत्तीसगड द्वितीय क्रमांक असणारी राज्ये आहेत. २५% साठे व उत्पादन हे या राज्यात होते.
- कर्नाटक – तिसरा क्रमांक, शिमोगा, चित्रदुर्ग, बल्लरी, उत्तर कानडा
- आंध्रप्रदेश – श्रीकाकुलम, महाराष्ट्रात १२% उत्पादन, नागपूर, भंडारा
- राजस्थान - उदयपुर, बासवारा, पाली, गोवा – मडगाव
- निर्यातीत या खनिजाचा वाटा २५ ते ३०% आहे. निर्यात विशाखापट्टणम व मार्मागोवा येथून होते.

➤ बॉक्साईट :-

- बॉक्साईटपासून अॅल्युमिनिअम बनवले जाते. वजनाने हलका असा हा धातू आहे. त्यामुळे जहाजे, विमाने यात वापरले जाते.
- विद्युतसुवाहक
- झारखंड – सर्वप्रथम राज्य (३३% उत्पादन)
- रांची – पलामपुर, लोहार, झारगम
- छत्तीसगड - अमरकंटक, मैकल टेकडया (३०%), बिलासपुर
- मध्यप्रदेश – मैकल टेकडयांचा नैऋत्य भाग, बालाघटच्या डोंगराळ भागात दुर्ग व जबलपुर (२५%)
- कर्नाटक - बेळगाव, तामिळनाडू – सालेम, कोईमतुर, गोवा - कानकोंडा, ओरिसा – तलाहंडी, महाराष्ट्र - कोल्हापूर, सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड (२९%)

➤ तांबे :-

- झारखंड सर्वप्रथम (५०%) – हजारीबाग, सिंगभूम, मोसाबनी (सर्वाधिक क्षेत्र), संधाळ, परगणा, पलामू
- राजस्थान – दुसरा क्रमांक (४०%) - खेत्री (चुनचुन), दरिबा (अल्बार)
- आंध्रप्रदेश – तिसरा क्रमांक (२५%) – नेल्लोर, अनंतपुर, कर्नूल
- तामिळनाडू - कोईमतुर, अरकांड
- कर्नाटक – चित्रदुर्ग, भैरापुर
- मध्यप्रदेश - बालाघाट

➤ सोने :-

- कर्नाटक - उत्पादनात प्रथम (९९%), कोलार, हट्टी, गदर, अनंतपूर, रामगिरी
- किलार गोल्डफिश – सर्वाधिक सोने घेतले जाते.

➤ चांदी :-

- राजस्थान – सर्वप्रथम, भिलवाडा, झावर (उदयपुरजवळ)
- कर्नाटक - कोलार, झारखंड – सिंगभूम, मानभूमी

➤ क्रोमाईट :-

- ओडिशा राज्यात सर्वाधिक उत्पादन – सुकिदा
- महाराष्ट्रात भंडारा व सिंधुदुर्ग
- झारखंड – सिंगभूम, भागलपुर

➤ शिसे :-

- राजस्थान सर्वप्रथम, झावर, जयपुर
- उत्तरांचल - अलमोडा, झारखंड, हजारीबाग

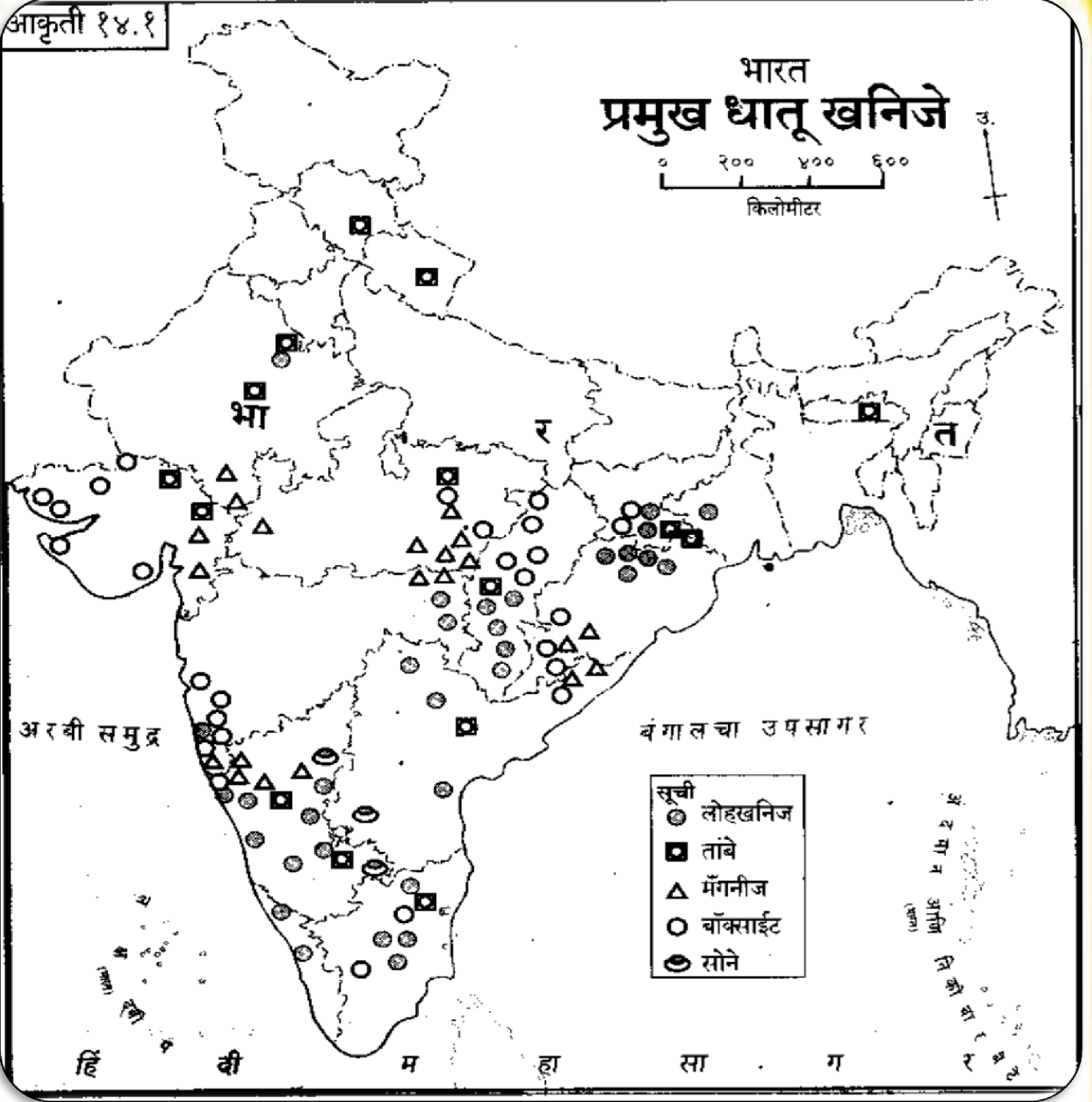
➤ टंगस्टन :-

- राजस्थान सर्वप्रथम - झावर
- केरळचा किनारी प्रदेश

आकृती १४.१

भारत प्रमुख धातू खनिजे

० २०० ४०० ६००
किलोमीटर

धातू खनिजे

➤ अभ्रक :-

- जगात अभ्रक उत्पादनात भारताचा पहिला क्रमांक आहे.
- विद्युत उपकरणात वापर विद्युतरोधक असल्यामुळे
- पारदर्शक व स्फटीकयुक्त
- राजस्थान – सर्वाधिक उत्पादन उदयपुर, अझमेर, भिलवाडा, जयपुर (५९%)
- आंध्रप्रदेश – दुसरा क्रमांक २८% उत्पादन – नेल्लोर, विशाखापट्टणम
- महाराष्ट्र १७% - यवतमाळ, चंद्रपूर

- बिहार (३%) - गया, बिहारमध्ये रुबी प्रकारचे अभ्रक सापडते. हे पातळ आणि स्वच्छ असते. 'शिट अभ्रक' - उत्पादनात भारत जगात पहिले क्रमांक - ६०% अभ्रक निर्यात करतो. बिहार या राज्यातून मिळणारे अभ्रक अतिशय पारदर्शक व स्वच्छ असते. त्याला 'रुबी' अभ्रक म्हणतात.

➤ जिप्सम (Gypsum) :-

- स्तरित खडकात आढळते.
- रासायनिक खते व सिमेंट तयार करण्यासाठी
- ७५% एकट्या राजस्थानात उत्पादन होते. बिकानेर, जैसलमेर, जोधपुर हे जिप्सम सिंद्री खत कारखान्यात अमोनियम सल्फेट तयार करण्यासाठी वापरतात. तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश, गुजरात या राज्यात ही खाणी आहेत.

➤ सैंधव (खनिज मीठ) :-

➤ चुनखडी :-

- सिमेंट उत्पादनात व लोहखनिज शुद्ध करण्यासाठी चुनखडीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो.
- बांधकामासाठी लागणारा चुना तयार करण्यासाठी याचा उपयोग होतो.
- कर्नाटक सर्वाधिक उत्पादन (३५%), गुजरात, राजस्थानचा क्रमांक
- यवतमाळ, चंद्रपुर, गडचिरोली, धुळे, नंदुरबार, पुणे - महाराष्ट्र

➤ हिरे :-

मध्यप्रदेशात - पन्ना, उत्तरप्रदेश - सतना, मिर्जापुर

➤ थेरियम :-

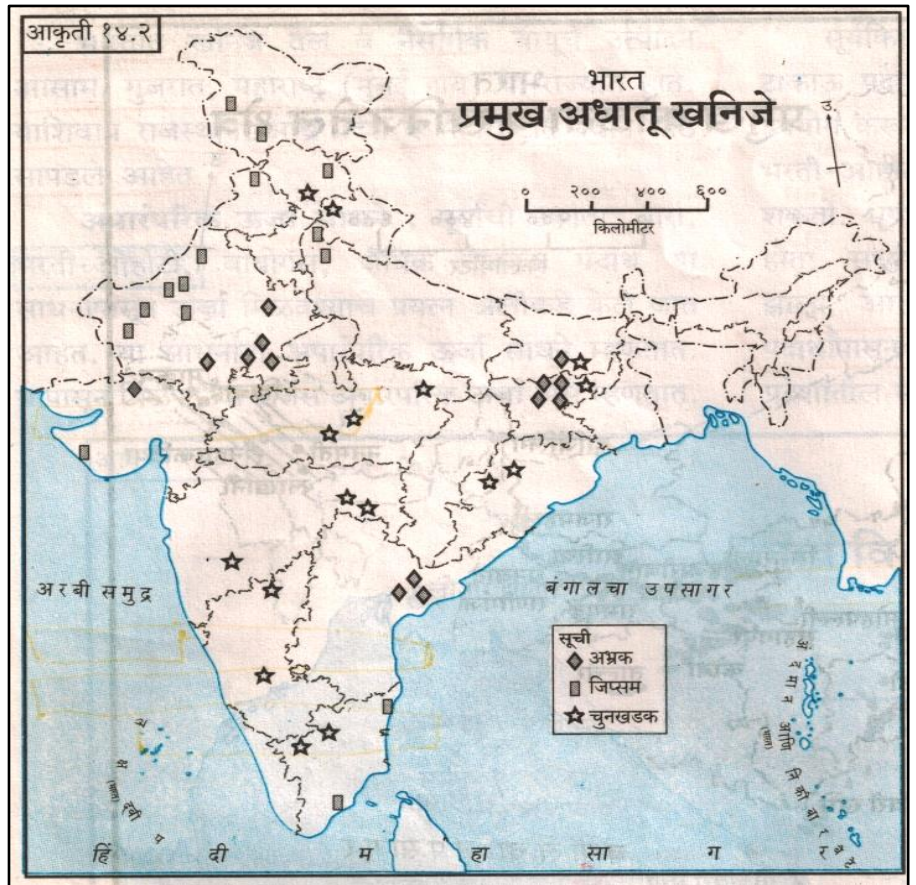
मोनोझाईट, गावस्फॉट - केरळ, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू व कर्नाटकाची किनारपट्टी

➤ युरेनियम :-

झारखंड राज्यात सर्वाधिक उत्पादन, मध्यप्रदेश

➤ बेरिलियम :-

झारखंड, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र

ऊर्जाखनिजे

➤ दगडी कोळसा :-

- चीन व अमेरिकानंतर भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो.
- ६०% ऊर्जा कोळशापासून मिळते.
- झारखंड राज्य पहिला - ६०% यानंतर पश्चिम बंगाल, छत्तीसगड, राजस्थान, महाराष्ट्र यांचा क्रमांक लागतो.

❖ चार प्रकार :-

१. अँथ्रासाईट - ९० ते ९५% उच्च प्रतीचा कोळसा
२. बिटयुमीनस - ८५ ते ९५%
३. लिग्नाईट - ६५ ते ७५%
४. पीट - ५०% पेक्षा कमी
- देशातील पहिली कोळसा खाण - राणीगंज (पश्चिम बंगाल) - १७७४

- भारतीय कोळसा क्षेत्राचे दोन भागात विभाजन केले जाते.
- १९७१-७२ मध्ये कोळसा खाणींचे व उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.

❖ **गोंडवाना कोळसा क्षेत्र :-** वर्धा नदीपासून ते दामोदर नदीच्या खोऱ्यापर्यंत सुमारे १,००,००० चौ.कि.मी. क्षेत्र देशातील कोळसा क्षेत्रापैकी ९५ - ९८% क्षेत्र झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओडिशा, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश

❖ **Tertiary कोळसा क्षेत्र :-**

- मेघालय, नागालँड, आसाम, अरुणाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर, तामिळनाडू, राजस्थान आणि गुजरात यांचा समावेश होतो.
- झारखंड – धनबाद जि. झारिया या ठिकाणी, देशातील ३३% कोळसा साठा केंद्रीत झालेला आहे. हजारीबाग जि. – गिरिधी, कर्णपुरा, बोकारो आणि रामगढ
- पश्चिम बंगाल २५% उत्पादन, अँध्रासाईट उच्च प्रतीचा कोळसा आढळतो. वीरभुम, राजमल, दार्जिलिंग
- मध्यप्रदेश व छत्तीसगड – दुसऱ्या क्रमांकाचे उत्पादन या राज्यात होते. बोटवा, पेंचकन्नल, छिंदवाडा, सिंदलोणी, कोथागुडम
- ओडिशा, संबळपुर, ताजचेल, सुंदरगढ
- आंध्रप्रदेश - गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात अदिलाबाद, वारंगड, सिमिरानी, कोथागुडम
- महाराष्ट्र – वर्धा, वैनगंगा, यांचे खोरे, चंद्रपुर, यवतमाळ, नागपुर (कामठी, उमरेठ)
- १९७१ मध्ये कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. सध्या कोळसा खाणीत ७,००,००० कामगार काम करतात.

➤ **खनिज तेल :-**

- खनिज तेलापासून पेट्रोल, डिझेल, केरोसीन, बॅझिन, व्हॅसलिन इत्यादी उपउत्पादने मिळतात.
- भारतात ३०%, खनिजतेल तयार होते. उरलेले ७०% खनिज तेल आयात करतो.
- वालुकाश्म व चुनखडक हे खनिज तेलाचे मुख्य उगमस्थान आहे.
- भारतातील सर्वात जास्त खनिजतेलाचा साठा - बॉम्बे हाय, आसाम, गुजरात व कृष्णा, गोदावरी, कावेरी व अंदमान बेट समुहात भारताचे तेल क्षेत्र आहे.
- आसाम, दिग्बोई, नहारकटिया, रुद्रसागर, नुनमती, गुजरात-अंकलेश्वर कलोल, नावसाद
- १९५६ मध्ये तेल नैसर्गिक वायू आयोगाची (ONGC) स्थापना

➤ **नैसर्गिक वायू :-**

- खनिज तेलाच्या सानिध्यातच नैसर्गिक वायूंचे साठे आहेत.
- भारताकडे सुमारे ७ दश कोटी घन मीटर एवढा नैसर्गिक वायूचा साठा आहे.
- गुजरात - अंकलेश्वर
- बॉम्बे हाय, आसाम – नहारकटिया तसेच पंजाब, राजस्थान, त्रिपुरा या राज्यातही हे साठे आढळतात.
- **गेल (GAIL – Gas Authority of India Limited) मर्यादीत :** भारतातील नैसर्गिक वायूची प्रक्रिया, परिवहन आणि वितरणातील सर्वात मोठी कंपनी आहे.

गेल (इंडिया) लिमिटेड

❖ **देशातील तेल शुध्दीकरण कारखाने :-**

१. आसाम – नुनमती, दिग्बोई, उलालीमढ, बोंगाईगाव
२. गुजरात - कोयाली
३. केरळ - कोची
४. तामिळनाडू - चेन्नई
५. उत्तरप्रदेश – मथुरा
६. बिहार - बैरिया
७. हरियाणा - कर्नाल
८. पश्चिम बंगाल – हल्दीया
९. आंध्रप्रदेश – विशाखापट्टणम
१०. महाराष्ट्र – तुर्भे

भारतातील विद्युत निर्मितीचे स्रोत

पारंपारिक स्रोत	अपारंपारिक स्रोत / पुनर्निर्मित स्रोत
१. औष्णिक वीज २. जलविद्युत शक्ती ३. अणुशक्ती	१. सौरऊर्जा २. पवन ऊर्जा ३. भरती-ओहोटी ऊर्जा ४. जैव ऊर्जा

➤ भारतातील औष्णिक विद्युत केंद्रे :-

- कोळसा, खनिज तेल आणि नैसर्गिक वायू या ऊर्जा साधनसंपत्तीपासून औष्णिक वीज निर्माण करतात.

राज्ये	औष्णिक विद्युत केंद्रे
महाराष्ट्र	एकलहरे (नाशिक), चोला (ठाणे), फेकरी (भुसावळ), दुर्गापूर (चंद्रपूर), खापरखेडा (नागपूर), पारस (अकोला), परळी (बीड), बल्लारपूर (चंद्रपूर), डहाणू (ठाणे), कोराडी (नागपूर), तुर्भे (मुंबई)
गुजरात	अहमदाबाद, सिक्का, गांधीनगर, कांडला, कच्छ, बनास, महुआ, उत्तरण, शाहपूर, पोरबंदर, धुवरन, वणाकबोरी, साबरमती, काक्रापारा, गांधार
उत्तरप्रदेश	रिहांद, कानपूर, माउ (आझमगड), गोरखपूर, दोहरीघाट, मुरादाबाद, तुंडला, बहराइच, औरैया, पिकी, परिछा, ओब्रा (मिर्झापूर), हर्दुआगंज (अलिगड), रेनूसागर, रांझा, जबलपूर, उंचाहर
राजस्थान	सवाई माधवपूर, बांसवाडा, पालना, कोटा
मध्यप्रदेश	बोधघाट, सातपुडा, बनसागर, बाल्को, सिंगरौली, बिश्रामपूर, विंध्याचल
आंध्रप्रदेश	विजयवाडा, नेल्लोर, भद्रचलम, मनुगुरु, रामगुंडम, कोट्टागुंडम
पश्चिम बंगाल	कोलकाता, मुर्शीदाबाद, बिरभूम, दुर्गापूर, बुंदेल, संथाळडीह, बाकरेश्वर, फराक्का, कोलाघाट, मेजीआ, टिटाघर
तामिळनाडू	एन्नोर, नैवेली, मेत्तूर
कर्नाटक	रायपूर
ओडिशा	ताल्चेर
हरियाणा	पानीपत
बिहार	मुझफ्फरपूर
झारखंड	चंद्रपूर, कहलगाव, बोकारो
पंजाब	भटिंडा, रुपनगर
आसाम	बोंगाईगाव, नामरुप
जम्मू-काश्मीर	कलकोट
दिल्ली	राजघाट, इंद्रप्रस्थ, बदरपूर

➤ भारतातील जलविद्युत केंद्रे :

राज्ये	जलविद्युत केंद्रे
महाराष्ट्र	जायकवाडी, भंडारदरा, कोयना, पेंच, टाटा वीज (खोपोली व भिवपुरी, भिरा), वीर, वैतरणा, पानशेत, पवना, उजनी, भाटघर, वरसगाव
गुजरात	कडाणा, उकाई, सरदार सरोवर
उत्तरप्रदेश	यमुना जलविद्युत, बहादूरगड, महमदपूर, भोला, निरघणी, शारदा, पिप्री, माततिला, सुमेरा, प्लारा, चितौरा
राजस्थान	राणा प्रतापसागर-रावतभाटा, इंदिरा गांधी कालवा
मध्यप्रदेश	गांधीसागर, बिरसिंगपूर, चंबळ, तवा
आंध्रप्रदेश	नागार्जुनसागर, श्रीशैलम, इंचापल्ली, पोलवराम, सिलेरु
पश्चिम बंगाल	दुर्गापूर, मयुराक्षी, दामोदर खोरे

तामिळनाडू	अलियार, कुंडाह, भवानीसागर, पापानसम, सात्तनूर, मेत्तूर, कोडयार, वैगाई, परांबीकुलम, पायकरा, पंडीयार
कर्नाटक	कृष्णराजसागर, अप्परकृष्णा, तुंगभद्रा, शिवसमुद्रम, शिमशापुरम, शेरावती, जोग धबधबा, मलप्रभा, भद्रा, काळी नदी
ओडिशा	हिराकुड, मुचकुंद, भिमकुंड, रेंगाली, इंद्रावती, बालिमेरा
बिहार	कोसी, गंडक
झारखंड	दामोदर खोरे (कोनार, तिलैया, मैथन, पंचेत)
पंजाब	भाक्रा, नानगल, कोटला, गंगूवाल
आसाम	उमीरु, कपिली
जम्मू-काश्मीर	सिंद, चेनानी, लोअर झेलम, सलाल
उत्तराखंड	तिहरी, यमुना, रामगंगा
केरळ	इडुक्की, शोलायर, शबरी गिरी
हिमाचल प्रदेश	बियास, नाथपा-झाकरी, चमोरा, पोंग
छत्तीसगड	हंसदेव
त्रिपुरा	गोमती
नागालैंड	डोयाँग
मेघालय	उमीउम
मणिपूर	लोकटक

भारतातील अणुऊर्जा प्रकल्प

राज्ये	अणुऊर्जा प्रकल्प	राज्ये	अणुऊर्जा प्रकल्प	राज्ये	अणुऊर्जा प्रकल्प
महाराष्ट्र	BARC, ट्रॉम्बे (मुंबई)	तामिळनाडू	कल्पकम, कुडनकुलम	ओडिशा	ताल्चेर
राजस्थान	कोटा (रावतभाटा)	पंजाब	नानगल	कर्नाटक	कैगा
उत्तरप्रदेश	नरोरा	आंध्रप्रदेश	हैदराबाद	केरळ	अलवाये

➤ भारत : प्रमुख सांस्कृतिक संस्था

संस्था	मुख्यालय	स्थापना
साहित्य अकादमी	दिल्ली	१९५४
संगीत नाटक अकादमी	दिल्ली	१९५३
ललितकला अकादमी	दिल्ली	-
नॅशनल गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट	दिल्ली	१९५४
विज्ञानभवन	दिल्ली	१९५६
सालारजंग म्युझियम	हैदराबाद	१९५९
इंडियन म्युझियम	कोलकाता	१८९४
एशियाटिक लायब्ररी (द्विशताब्दी - २००३)	मुंबई	१८०३
व्हिक्टोरिया मेमोरियल हॉल	कोलकाता	१९०९
प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम (छत्रपती शिवाजी संग्रहालय)	मुंबई	१९२२
राजा केळकर वस्तु संग्रहालय	पुणे	१९६२
भारत भवन	भोपाळ	१९८२
जहांगीर आर्ट गॅलरी	मुंबई	१९५२

भारतात सामील झालेले प्रदेश

फ्रान्सच्या ताब्यातील क्षेत्र			पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील क्षेत्र		
चंद्रनगर	२६ चौ.कि.मी.	१९ जानेवारी, १९४६	दादरा		१ जुलै, १९५४
पाँडेचरी	२८० चौ.कि.मी.	१ नोव्हेंबर, १९५४	नगर हवेली	५५४ चौ.कि.मी.	२ ऑगस्ट, १९५४
कारीकल	१३५ चौ.कि.मी.	१ नोव्हेंबर, १९५४	दमण आणि दीव	३५ चौ.कि.मी.	१९ डिसेंबर, १९६१
माहे	५९ चौ.कि.मी.	१ नोव्हेंबर, १९५४	गोवा	३६७९ चौ.कि.मी.	२१ डिसेंबर, १९६१
यानम	१५ चौ.कि.मी.	१ नोव्हेंबर, १९५४			

प्रकरण १०. भारतातील इतर राज्यांची निर्मिती वर्ष

राज्य	निर्मिती वर्ष	राज्य	निर्मिती वर्ष
१. आसाम	२६ जानेवारी १९५०	१६. मणिपूर	२१ जानेवारी १९७२
२. ओडिशा	१ जानेवारी १९४९	१७. मेघालय	२१ जानेवारी १९७२
३. आंध्रप्रदेश	१ नोव्हेंबर १९५६	१८. त्रिपुरा	२१ जानेवारी १९७२
४. तमिळनाडू	१ नोव्हेंबर १९५६	१९. हिमाचल प्रदेश	२५ जानेवारी १९७१
५. कर्नाटक	१ नोव्हेंबर १९५६	२०. मिझोराम	२० फेब्रुवारी १९८७
६. मध्यप्रदेश	१ नोव्हेंबर १९५६	२१. अरुणाचल प्रदेश	२० फेब्रुवारी १९८७
७. उत्तर प्रदेश	१ नोव्हेंबर १९५६	२२. गोवा	३० मे १९८७
८. राजस्थान	१ नोव्हेंबर १९५६	२३. सिक्कम	१६ मे १९७५
९. जम्मू काश्मीर	२६ जानेवारी १९५६	२४. केरळ	१ नोव्हेंबर १९५६
१०. महाराष्ट्र	१ मे १९६०	२५. बिहार	१ नोव्हेंबर १९५६
११. गुजरात	१ मे १९६०	२६. छत्तीसगढ	१ नोव्हेंबर २०००
१२. पश्चिम बंगाल	२६ जानेवारी १९५०	२७. उत्तराखंड	९ नोव्हेंबर २०००
१३. नागालँड	१ डिसेंबर १९६३	२८. झारखंड	१५ नोव्हेंबर २०००
१४. पंजाब	१ नोव्हेंबर १९६६	२९. तेलंगणा	२ जून २०१४
१५. हरियाणा	१ नोव्हेंबर १९६६		

राज्ये व राजधान्या

राज्ये	राजधानी	राज्ये	राजधानी
अरुणाचल प्रदेश	इटानगर	त्रिपुरा	आगरताळा
आसाम	दिसपूर	नागालँड	कोहिमा
आंध्रप्रदेश	अमरावती	पश्चिम बंगाल	कोलकाता
ओडिशा	भुवनेश्वर	पंजाब	चंदिगड
उत्तरप्रदेश	लखनौ	बिहार	पाटणा
उत्तराखंड	डेहराडून	महाराष्ट्र	मुंबई
कर्नाटक	बंगळुरु	मध्यप्रदेश	भोपाळ
केरळ	तिरुवनंतपुरम	मणिपूर	इंफाळ
गुजरात	गांधीनगर	मिझोराम	ऐजवाल
गोवा	पणजी	मेघालय	शिलाँग
छत्तीसगड	रायपूर	राजस्थान	जयपूर
जम्मू-काश्मीर	श्रीनगर (उन्हाळी), जम्मू (हिवाळी)	सिक्कीम	गंगटोक
झारखंड	रांची	हरियाणा	चंदिगड
तामिळनाडू	चेन्नई	हिमाचल प्रदेश	शिमला
तेलंगणा	हैदराबाद		

भारतातील राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश

➤ भारतातील प्रमुख राष्ट्रीय उद्याने :-

- जिम कार्बेट राष्ट्रीय उद्यान – वाघांसाठी – नैनिताल (उत्तरांचल)
- कान्हा राष्ट्रीय उद्यान – वाघांसाठी – मांडला (मध्यप्रदेश)
- भरतपूर राष्ट्रीय उद्यान – पक्ष्यांसाठी – (राजस्थान)
- काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान - एक शिंगी गेंड्यांसाठी - जोरहाट (आसाम)
- वालवादार राष्ट्रीय उद्यान – लांडग्यांसाठी – भावनगर (गुजरात)
- गिंडी राष्ट्रीय उद्यान – मगरीसाठी - चेन्नई (तामिळनाडू)
- शिवपुरी राष्ट्रीय उद्यान – (मध्यप्रदेश)

- बंदीपुर राष्ट्रीय उद्यान – म्हैसूर (कर्नाटक)
- बनरघट्टा राष्ट्रीय उद्यान - गंगळूर (कर्नाटक)
- नागरहोल राष्ट्रीय उद्यान - कुर्ग (कर्नाटक)
- बेटला राष्ट्रीय उद्यान – पलामू (झारखंड)
- हजारीबाग राष्ट्रीय उद्यान – हजारीबाग (झारखंड)
- ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान – वाघ व मगरीसाठी - चंद्रपुर (महाराष्ट्र)
- प्रियदर्शनी इंदिरा गांधी (पेंच) राष्ट्रीय उद्यान – नागपूर (महाराष्ट्र)
- संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान - बोरिवली (मुंबई उपनगर)
- नवेगाव बांध राष्ट्रीय उद्यान – नवेगाव - गोंदिया (महाराष्ट्र)
- बांधवगड राष्ट्रीय उद्यान – शहादोल (मध्यप्रदेश)
- दुधवा राष्ट्रीय उद्यान – वाघांसाठी राखीव – लखीमपूर (उत्तरप्रदेश)
- ग्रेट हिमालयन राष्ट्रीय उद्यान - कुलू (हिमाचल प्रदेश)
- एरावीकुलम राजमलय राष्ट्रीय उद्यान – इडुक्की (केरळ)
- खांगचेंदझोंगा (कांचनगंगा) राष्ट्रीय उद्यान - गंगटोक (सिक्कीम)
- नंदादेवी आणि पुष्पावती राष्ट्रीय उद्यान - चमोली (उत्तराखंड)
- दाचिगाम राष्ट्रीय उद्यान – श्रीनगर (जम्मू आणि काश्मीर)
- कांकेर राष्ट्रीय उद्यान - कांकेर (छत्तीसगड)
- संजय राष्ट्रीय उद्यान – सरगुजा (छत्तीसगड)
- कुटुरु राष्ट्रीय उद्यान - बस्तर (छत्तीसगड)
- गंगोत्री आणि गोविंद राष्ट्रीय उद्यान - उत्तरकाशी (उत्तराखंड)
- राजाजी राष्ट्रीय उद्यान – डेहराडून (उत्तराखंड)
- आंध्रप्रदेश व तेलंगणा या दोन राज्यांच्या सीमावर्ती भागात वसलेले ३५६० चौ.कि.मी. क्षेत्राचे 'नागार्जुनसागर श्रीशैलम अभयारण्य' हे वाघांसाठी राखीव असलेले देशातील सर्वात मोठे अभयारण्य आहे.
- सत्यमंगलम (तामिळनाडू), नवेगाव-नागझिरा व बोर (महाराष्ट्र) आणि अमनगड व पिलिभित (उत्तरप्रदेश) ही पाच क्षेत्रे नव्याने वाघांसाठी राखीव ठेवण्यात आली आहेत.

भारतातील अभयारण्ये

अभयारण्ये	स्थान (राज्ये)
१ राधानगरी अभयारण्य (गवे)	कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
२ मेळघाट अभयारण्य (वाघ)	अमरावती (महाराष्ट्र)
३ देऊळगाव-रेहेकुरी अभयारण्य (काळवीट)	अहमदनगर (महाराष्ट्र)
४ तानसा अभयारण्य	तानसा-ठाणे (महाराष्ट्र)
५ पेरियार अभयारण्य (हत्ती)	इडुक्की (केरळ)
६ वायनाड अभयारण्य	कन्नूर व कोझीकोडे (केरळ)
७ परांबीलकुलम अभयारण्य	पालघाट (केरळ)
८ गीरचे अभयारण्य (सिंह)	जुनागढ (गुजरात)
९ नल सरोवर अभयारण्य (पक्षी)	अहमदाबाद (गुजरात)
१० रनथंबोर अभयारण्य (वाघ)	सवाई माधोपूर (राजस्थान)
११ घाना पक्षी अभयारण्य	भरतपुर (राजस्थान)
१२ चंद्रप्रभा अभयारण्य	वाराणसी (उत्तरप्रदेश)
१३ जालपाडा अभयारण्य	जलपैगुडी (पश्चिम बंगाल)
१४ सुंदरबन अभयारण्य (वाघ)	चोवीस परगणा (पश्चिम बंगाल)
१५ मानस अभयारण्य (वाघ)	बारपेटा (आसाम)

भारतातील अभयारण्ये

	अभयारण्ये	स्थान (राज्ये)
१६	सोनई-रुपई अभयारण्य	तेजपुर (आसाम)
१७	इंद्रावती अभयारण्य (वाघ)	दांतेवाडा (छत्तीसगड)
१८	आचनकमार अभयारण्य (वाघ)	बिलासपूर (छत्तीसगड)
१९	तमोर पिंगला अभयारण्य	सरगुजा (छत्तीसगड)
२०	सीतानदी अभयारण्य	रायपूर (छत्तीसगड)
२१	सुलतान लेक अभयारण्य (पक्षी)	गुडगाव (हरियाणा)
२२	दाचिगम अभयारण्य (हंगूल-हरणांची एक जात)	श्रीनगर (जम्मू आणि काश्मीर)
२३	घटप्रभा अभयारण्य (पक्षी)	बेळगाव (कर्नाटक)
२४	रंगनथिट्टू अभयारण्य (पक्षी)	म्हैसूर (कर्नाटक)
२५	भद्रा अभयारण्य (हत्ती)	चिक्कमंगळुरु (कर्नाटक)
२६	शरावती खोरे अभयारण्य	शिवमोग्गा (कर्नाटक)
२७	तुंगभद्रा अभयारण्य	बेल्लारी (कर्नाटक)
२८	दांडेली अभयारण्य (वाघ)	धारवाड (कर्नाटक)
२९	मुकांबिका अभयारण्य	दक्षिण कन्नडा (कर्नाटक)
३०	मेलपट्टु अभयारण्य (पक्षी)	नेल्लोर (आंध्रप्रदेश)
३१	पुलिकत अभयारण्य (पाणपक्षी)	पुलिकत (आंध्रप्रदेश)
३२	नागार्जुनसागर श्रीशैलम अभयारण्य	तेलंगाणा व आंध्रप्रदेश
३३	पाखल अभयारण्य	वारंगळ (तेलंगाणा)
३४	कावल अभयारण्य	अदिलाबाद (तेलंगाणा)
३५	किन्नेरसानी अभयारण्य	खम्माम (तेलंगाणा)
३६	पलामू अभयारण्य (वाघ)	दातीनगंज (झारखंड)
३७	दालमा अभयारण्य (वाघ)	सिंगभूम (झारखंड)
३८	हजारीबाग अभयारण्य	हजारीबाग (झारखंड)
३९	सिमलीपाल अभयारण्य (वाघ)	मयूरभंज (ओडिशा)
४०	मुदुमलाई अभयारण्य	निलगिरी (तामिळनाडू)
४१	वेडनथंगल अभयारण्य (पक्षी)	वेडनथंगल (तामिळनाडू)
४२	भीमबंध अभयारण्य (वाघ)	मोंघीर (बिहार)
४३	गौतमबुध्द अभयारण्य (वाघ)	गया (बिहार)
४४	दामपा अभयारण्य (वाघ)	ऐजवाल (मिझोराम)
४५	शिकारीदेवी अभयारण्य	मंडी (हिमाचल प्रदेश)
४६	गांधीसागर अभयारण्य (चितळ)	मंदसौर (मध्यप्रदेश)
४७	बोरी अभयारण्य	होशंगाबाद (मध्यप्रदेश)

➤ भारतातील पहिले :-

- पहिला लोहपोलाद कारखाना - कुल्टी बरनर (पश्चिम बंगाल)
- पहिला खत कारखाना - सिंद्री (झारखंड)
- पहिली ताग गिरणी - रिश्रा (पश्चिम बंगाल)
- पहिला सिमेंट कारखाना - चेन्नई (तामिळनाडू)
- सर्वात मोठे वस्तु संग्रहालय - Indian Museum (Banglore)
- उंच पर्वत शिखर - K२ (Godwin Austion) (८६११ meter)
- उंचावरील हिलस्टेशन - धूप - दार्जिलिंग (पश्चिम बंगाल)
- उंच धरण - भाक्रा - H.P. (२२६ m)
- लांब धरण - हिराकूड - २५.४ km
- त्रिभुज प्रदेश - सुंदरबन (पश्चिम बंगाल) (गंगा, महानदी, ब्रम्हपुत्रा)
- सर्वात लांब Platform - खरगपूर (पश्चिम बंगाल) (८८६ m लांब)

- सर्वात लांब रस्ता – Grand Trunk Road – Garden (W.B.)
- सर्वात मोठा घुमट - बिजापूर (कर्नाटक)
- सर्वात मोठी मशिद - जामा (दिल्ली)
- सर्वात मोठा कालवा – इंदिरा गांधी राष्ट्रीय कालवा (राजस्थान)
- सार्वजनिक उद्योग – भारतीय रेल्वे
- मोठे कोरीव मंदिर - कैलास मंदिर, वेरुळ (औरंगाबाद)
- मोठा दरवाजा (उंच) - बुलंद दरवाजा, फतेपूर सिक्री (अकबर)
- सर्वात मोठा तरंगता पूल – हावडा ब्रीज, हुबळी (कोलकाता, पश्चिम बंगाल)
- मोठी नदी (पात्र) - ब्रम्हपुत्रा, लांबीने - गंगा
- हजार खांब असलेले मंदिर – रामेश्वर (तामिळनाडू)
- मोठी गुरुद्वारा – सुवर्ण मंदिर (अमृतसर)
- मोठी दुर्बिण - कोवलुर वेधशाळा (बंगळूर)
- उंचीवरील थंड हवेचे ठिकाण - गुलमर्ग (जम्मू आणि काश्मीर)
- मोठे बंदर – मुंबई
- खोल बंदर – विशाखापट्टणम

➤ भारतातील राज्यांना लागून असणाऱ्या शेजारील देशांच्या सीमा :-

राज्यांच्या सीमा	किती देशांच्या सीमांना लागून	एकूण
जम्मू-काश्मीर	पाकिस्तान, चीन, अफगाणिस्तान	३ देशांना
अरुणाचल प्रदेश	भूटान, चीन, म्यानमार	३ देशांना
सिक्कीम	चीन, नेपाळ, भूटान	३ देशांना
पश्चिम बंगाल	नेपाळ, भूटान, बांग्लादेश	३ देशांना
मिझोराम	म्यानमार, बांग्लादेश	२ देशांना
आसाम	भूटान, बांग्लादेश	२ देशांना

➤ शेजारील देशांशी लागून असणाऱ्या भारतातील राज्यांच्या सीमा :-

शेजारील देश	भारतातील राज्यांच्या सीमा
पाकिस्तान	जम्मू-काश्मीर, पंजाब, राजस्थान, गुजरात
चीन	जम्मू-काश्मीर, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, सिक्कीम, अरुणाचल प्रदेश
बांग्लादेश	पश्चिम बंगाल, आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मिझोराम
नेपाळ	उत्तराखंड, उत्तरप्रदेश, बिहार, पश्चिम बंगाल, सिक्कीम
भूटान	सिक्कीम, पश्चिम बंगाल, आसाम, अरुणाचल प्रदेश
म्यानमार (ब्रम्हदेश)	अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, मणिपूर, मिझोराम
अफगाणिस्तान	जम्मू-काश्मीर

प्रमुख नेत्यांच्या समाध्या

नेता	समाधीचे नाव	ठिकाण	नेता	समाधीचे नाव	ठिकाण
चौधरी चरणसिंग	किसान घाट	दिल्ली	संजय गांधी	शांती घाट	दिल्ली
मोरारजी देसाई	अभय घाट	दिल्ली	लाल बहादूर शास्त्री	विजय घाट	दिल्ली
ग्यानी झेलसिंग	एकता स्थळ	दिल्ली	इंदिरा गांधी	शक्ती स्थळ	दिल्ली
पंडित नेहरु	शांतिवन	दिल्ली	महात्मा गांधी	राज घाट	दिल्ली
राजीव गांधी	करभूमी	दिल्ली	डॉ. आंबेडकर	चैत्यभूमी	दादर, मुंबई

□ भारत – राज्ये व संघराज्ये क्षेत्रफळ, राजधानी व जिल्ह्यांची संख्या

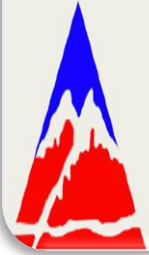
क्र.	राज्य	क्षेत्रफळ (००० चौ.कि.मी.)	राजधानी	जिल्ह्यांची संख्या	क्र.	राज्य	क्षेत्रफळ (००० चौ.कि.मी.)	राजधानी	जिल्ह्यांची संख्या
१	आंध्र प्रदेश	१६०.२	हैदराबाद	१३	१६	मणिपूर	२२.३	इंफाळ	१६
२	अरुणाचल प्रदेश	८३.७	इटानगर	२४	१७	मेघालय	२२.४	शिलाँग	११
३	आसाम	७८.४	दिसपूर	३३	१८	मिझोराम	२१.०	ऐझॉल	८
४	बिहार	९४.२	घटना	३८	१९	नागालँड	१६.६	कोहिमा	१२
५	छत्तीसगड	१३५.२	रायपूर	२७	२०	ओडिशा	१५५.७	भुवनेश्वर	३०
६	गोवा	३.७	पणजी	२	२१	पंजाब	५०.४	चंडीगड	२२
७	गुजरात	१९६.०	गांधीनगर	३३	२२	राजस्थान	३४२.२	जयपूर	३३
८	हरियाणा	४४.२	चंडीगड	२२	२३	सिक्कीम	७.१	गंगटोक	४
९	हिमाचल प्रदेश	५५.७	सिमला	१२	२४	तमिळनाडू	१३०.०	चेन्नई	३३
१०	जम्मू व काश्मिर	२२२.२	i) श्रीनगर (उन्हाळा) ii) जम्मू (हिवाळा)	२२	२५	तेलंगणा	११४.८	हैदराबाद	३३
११	झारखंड	७९.७	रांची	२४	२६	त्रिपुरा	१०.५	आगरताळा	८
१२	कर्नाटक	१९१.८	बेंगळुरु	३०	२७	उत्तर प्रदेश	२३८.५	लखनौ	७५
१३	केरळ	३८.९	तिरुवनंतपुरम	१४	२८	उत्तराखंड	५५.८	डेहराडून	१३
१४	मध्यप्रदेश	३०८.३	भोपाळ	५२	२९	प. बंगाल	८८.८	कोलकाता	२३
१५	महाराष्ट्र	३०७.७	मुंबई	३६					
संघराज्य क्षेत्र									
१	अंदमान व निकोबार बेटे	८.२	पोर्ट ब्लेअर	३	५	दिल्ली	१.५	दिल्ली	११
२	चंडीगड	०.१	चंडीगड	१	६	लक्षद्वीप	०.०३	कवरत्ती	१
३	दादरा नगर हवेली	०.५	सिल्हासा	१	७	पुदुचेरी	०.५	पुदुचेरी	४
४	दमण व दीव	०.१	दमण	२		भारत	३,२८७	दिल्ली	

प्रकरण ११.

वाहतुक

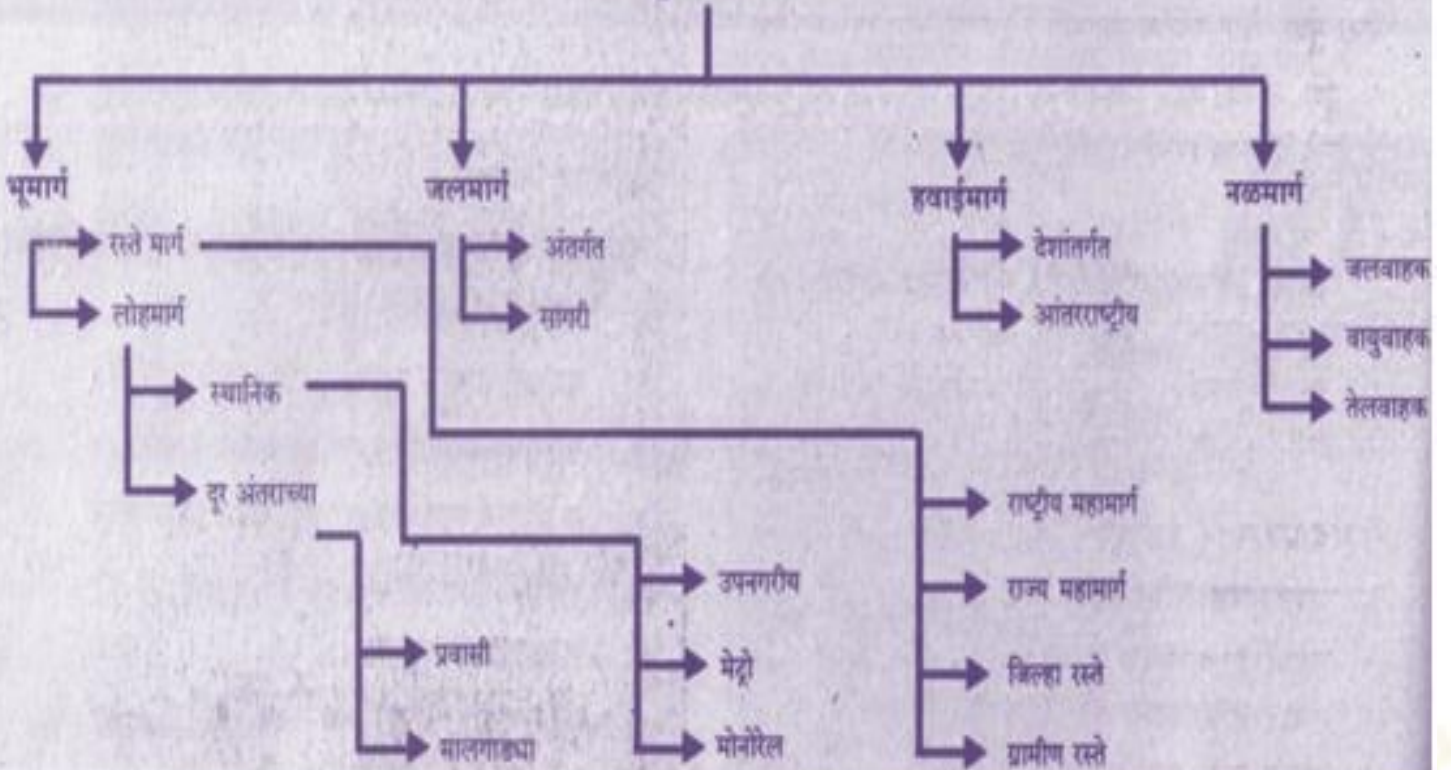
- नागपूर योजनेनुसार १९६१ ते १९८१, १९८१ ते २००१ व २००१ ते २०२१ अशा २० वर्षांच्या कालावधीच्या सुधारीत रस्तेविकास योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत.
- भु-वाहतुक, जलवाहतुक, हवाई वाहतुक, १९४४ च्या नागपुर वाहतुक करारानुसार भारतातील रस्ते विकासासाठी 'रस्त्यांचे वर्गीकरण' करण्यात आले. देशातील एकूण प्रवाशी वाहतुकीपैकी ८०% प्रवाशी वाहतुक व ६५% मालवाहू वाहतुक रस्त्याने होते.
- भारतात १९५१ साली ४ लाख कि.मी. लांबीचे रस्ते होते. २०११ साली यात वाढ होऊन ३६,२०,०० कि.मी. चे रस्ते तयार करण्यात आले आहेत. रस्त्यामध्ये जगात भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो.
- केंद्रसरकार राष्ट्रीय महामार्गाची देखभाल करते. राष्ट्रीय महामार्गाची टक्केवारी केवळ २% इतकीच आहे. पण वाहतुक मात्र ४०% होते. २१९ राष्ट्रीय महामार्ग. भारतात रस्त्यांचे प्रमाण – १०० चौ.कि.मी. ला ९७ कि.मी. लांबीचे रस्ते.
- भारतात सर्वात जास्त रस्त्यांची घनता – १. केरळ, २. गोवा, ३. ओडिशा, ४. तामिळनाडू
 - सीमा भागातील व दुर्गम भागातील रस्ते बनवण्यासाठी बी.आर.ओ. (Border Road Organisation) – १९६० स्थापना
 - राजस्थान, जम्मू-काश्मीर, हिमाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, झारखंड, मणिपुर, नागालँड, त्रिपुरा.
 - (Border Road Organisation) ही संस्था भारताबाहेरही काम करते. अफगाणिस्तान, भुतान या दोन देशात रस्ते बनवते.
 - सुवर्ण चतुर्भुज योजना – सुवर्ण चतुर्भुज महामार्ग प्रकल्प – दिल्ली, कलकत्ता, मद्रास, मुंबई ही चार नगरे चतुर्भुज महामार्गाने जोडली जात आहेत. या प्रकल्पाद्वारे ६ पदरी रस्ते बांधण्यात येत आहे. २००० मध्ये हा प्रकल्प सुरु झाला. ५८४६ कि.मी. लांबीचा रस्ता हा प्रकल्प २०१२ मध्ये पूर्ण झाला.
- सुवर्ण चतुर्भुज मार्गावरील प्रमुख शहरे - दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, कोलकाता अहमदाबाद, बंगलुरु, भुवनेश्वर, जयपूर, कानपूर, पुणे, सुरत, गुंटुर, विजयवाडा, विशाखापट्टणम्

Border Roads Organisation

श्रमेण सर्वम् साध्यम्

वाहतुकीचे मार्ग

रस्ते वाहतुक

India National Highway Network Map

	Multi Lane Highways :
	Golden Quadrilateral
	North - South Corridor
	East - West Corridor
	Port Connectivity
	Upto NHDP phase IIIA
	NHDP phase IIIB
	Single Lane Highways

❖ भारतातील रस्त्यांचे वर्गीकरण :-

- राष्ट्रीय महामार्ग व द्रुतगती मार्ग – देखभाल - केंद्रसरकार
- राज्य महामार्ग व जिल्हा प्रमुख मार्ग – देखभाल – राज्यसरकार व जिल्हा परिषद
- ग्रामीण रस्ते - देखभाल – जिल्हा परिषद (राज्यशासन)
- ग्रामीण रस्ते - देखभाल – जिल्हा परिषद (राज्यशासन)

❖ भारतातील रस्त्यांचे वर्गीकरण :-

- पहिला राष्ट्रीय महामार्ग – शेरशहा सुरी (१५४०) - कोलकाता – पेशावर
- NH – १ : दिल्ली, अमृतसर (दिल्ली, हरियाणा, पंजाब या राज्यातून जातो.)
- NH – २ : दिल्ली ते कोलकाता (दिल्ली, हरियाणा, उत्तरप्रदेश, बिहार, झारखंड, पश्चिम बंगाल या राज्यातून जातो.)
- NH – ३ : मुंबई - आग्रा (उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र)

- NH – ४ : मुंबई - चेन्नई (महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू)
- NH – ४A : बेळगाव ते पणजी (कर्नाटक व गोवा)
- NH – ४B : न्हावाशेवा ते पळस्पे (महाराष्ट्र) सर्वात कमी लांबीचा महामार्ग – २७ कि.मी. (जुने नाव)
- NH – ५ : बहारगोडा ते चेन्नई (झारखंड, ओडिशा, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू)
- NH – ६ : हाजी ते कोलकाता (गुजरात, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, ओडिशा, झारखंड, पश्चिम बंगाल)
- NH – ७ : वाराणसी ते कन्याकुमारी (२३७० कि.मी.), (उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू)
- NH – ८ : मुंबई ते दिल्ली (हरियाणा, राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, दिल्ली)
- NH – ८A : अहमदाबाद ते मांडवी (गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा)
- NH – ९ : पुणे ते विजयवाडा (महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक)
- NH – १३ : सोलापूर ते बंगळूरु (महाराष्ट्र, कर्नाटक)
- NH – १७ : पनवेल ते कोची (महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक, केरळ) (जुने नाव)
- NH – ५० : पुणे ते नाशिक (महाराष्ट्रातून जातो)
- NH – २४ : दिल्ली ते लखनौ (दिल्ली, उत्तरप्रदेश)
- NH – २०४ : रत्नागिरी, कोल्हापूर (१४९ कि.मी.) (जुने नाव)

२८ एप्रिल २०१० पासून केंद्रीय रस्ते वाहतूक व महामार्ग कार्यालयाने देशातील महामार्गांचे नवे नामकरण केले. त्यानुसार उत्तर-दक्षिण दिशेने जाणाऱ्या महामार्गांना सम क्रमांक (पूर्वेकडून पश्चिमेकडे चढत्या क्रमांकाने) आणि पूर्व-पश्चिम दिशेने जाणाऱ्या महामार्गांना विषम क्रमांकाने (उत्तरेकडून दक्षिणेकडे चढत्या क्रमांकाने) नामकरण केले. यानुसार देशातील सर्वात लांब महामार्ग NH – ४४ हा असून तो श्रीनगर ते कन्याकुमारी असा आहे.

नवीन राष्ट्रीय महामार्ग

नवे नाव	जुने नाव	महामार्ग (लांबी)
NH 44		श्रीनगर ते कन्याकुमारी (३७४५ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - लाखांनदूर - शिवनी - नागपूर - जांभ - पांढरकवडा
NH 48		दिल्ली ते चेन्नई (२८०७ किमी) म. मार्ग - मुंबई - ठाणे - पुणे - सातारा - कोल्हापूर
NH 348	NH 4B	नाव्हाशेवा - पळस्पे (कळंबोली मार्ग) २० कि.मी.
NH 150E		गुलबर्गा ते सोलापूर (१०५ किमी)
NH52		संगरुळ ते अकोला (२३१७ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - धुळे - औरंगाबाद - बीड - उस्मानाबाद - सोलापूर
NH53		हाजिरा (गुजरात) - पॅरादीप (ओडिशा) (१७८१ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - धुळे - अमरावती - नागपूर - भंडारा - देवरी
NH 60		धुळे ते आळेफाटा (३९५ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - धुळे - नाशिक - संगमनेर - आळेफाटा
NH 160		नाशिक ते ठाणे (१४९ किमी)
NH 61		भिवंडी ते निर्मल (६५२ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - भिवंडी - कल्याण - मुरबाड - आळेफाटा - अहमदनगर - शेवगाव - केवराड - मालगांव - परभणी - नांदेड - भोकर
NH 65		पुणे ते मछलीपट्टणम (९२६ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - पुणे - इंदापूर - सोलापूर - उमरगांव
NH 66	NH 17	पनवेल - कन्याकुमारी (१५९३ किमी) महाराष्ट्रातील मार्ग - पनवेल - इंदापूर - महाड - राजापूर - कुडाळ (गोवा मार्ग) - मंगलोर
NH 166	NH 204	रत्नागिरी, कोल्हापूर (१४९ किमी)

१७ लोहमार्ग विभाग			
	विभाग	मुख्यालय	
१	मध्य	मुंबई	महाराष्ट्र
२	पूर्व	कोलकाता	पश्चिम बंगाल
३	उत्तर	नवी दिल्ली	नवी दिल्ली
४	उत्तर पूर्व	गोरखपूर	उत्तरप्रदेश
५	उत्तर पूर्व सीमा	मालीगाव (गुवाहाटी)	अरुणाचल प्रदेश
६	दक्षिण विभाग	चेन्नई	तामिळनाडू
७	दक्षिण मध्य	सिकंदराबाद	तेलंगणा
८	दक्षिण पूर्व	कोलकाता	पश्चिम बंगाल
९	पश्चिम	चर्चगेट	मुंबई
१०	पश्चिम मध्य	जबलपूर	मध्यप्रदेश
११	पूर्व मध्य	हाजीपूर	बिहार
१२	पूर्व किनारी	भुवनेश्वर	ओडीशा
१३	उत्तर मध्य	अलाहाबाद	उत्तरप्रदेश
१४	उत्तर पश्चिम	जयपुर	राजस्थान
१५	दक्षिण पूर्व मध्य	बिलासपुर	छत्तीसगड
१६	दक्षिण पश्चिम	हुबळी	कर्नाटक
१७	कोलकाता मेट्रो	कोलकाता	पश्चिम बंगाल

- वरील विभागाशिवाय कोकण रेल्वे हा महत्त्वाचा विभाग आहे. दिल्ली, मुंबई, कोलकाता व मेट्रो रेल्वे.
- भारतातील प्रमुख भुयारी रेल्वे :- कोलकाता ते एस्पलनाड
- कोकण रेल्वे :- १९९० मध्ये या आंतरराज्यीय प्रकल्पास महाराष्ट्र-गोवा-कर्नाटक व केरळ या ४ राज्यांनी चालना दिली. मुंबई ते मंगलोर या मार्गाने धावणारी कोकण रेल्वेची लांबी ८४३ कि.मी. आहे. महाराष्ट्रात कोकण रेल्वेची लांबी सुमारे ३८२ कि.मी. आहे.

जलमार्ग

१. देशांतर्गत जलमार्ग – नद्या, कालवे, सरोवरे यामधून केली जाणारी वाहतूक ही अंतर्गत जलवाहतूक

२. सागरी मार्ग –

- एका बंदरावरून दुसऱ्या बंदरावर सागरामार्फत केलेली वाहतूक
- देशात १४,५०० कि.मी. चे जलमार्ग आहेत.
- उदा. अलाहाबाद – हल्दीया जलमार्ग
- जादिया धुवी - ब्रम्हपुत्रा जलमार्ग
- चंपकारा - उद्योग मंडळ कालवा - केरळ
- भारताला ७,५१७ कि.मी.चा समुद्रकिनारा लाभला आहे. १२ प्रमुख बंदरे, १८६ लहान बंदरे, ९५% विदेशी व्यापार या बंदरातूनच चालतो.
- १५ आंतरराष्ट्रीय दर्जाची मोठी बंदरे

• छाबर बंदर :-

- जेएनपीटी आणि गुजरात मधील कांडला बंदर यांच्या भागीदारीतून इराणमधील ओमानच्या आखातातील छाबर येथे बंदर उभारणी करण्यात येणार आहे. यात जे एनटीपीचा ६०% तर कांडला बंदराचा ४०% हिस्सा असणार आहे.
- या बंदराच्या निर्मितीसाठी १० वर्षापूर्वी अटल बिहारी वाजपेयी पंतप्रधान असताना इराण आणि भारत सरकारमध्ये बंदर उभारणीचा करार करण्यात आला होता.

पश्चिम किनारी बंदरे	पूर्व किनारी बंदरे
१. कांडला - गुजरात (मालवाहतूक जास्त प्रमाणात)	१. कोलकाता - हल्दिया - पश्चिम बंगाल
२. मुंबई - महाराष्ट्र (नैसर्गिक मोठी बंदरे)	२. पराद्वीप - ओडिशा (लोखंड)
३. न्हावाशेवा (१९८९) जि. रायगड	३. विशाखापट्टणम - आंध्रप्रदेश - भूवैष्टीत बंदर
४. मार्मा गोवा (गोवा) (जपान - लोखंड निर्यात)	४. एन्नोर (तामिळनाडू)
५. न्यु मंगलोर (कर्नाटक) (लोखंड निर्यात)	५. चेन्नई (तामिळनाडू) देशातील मोठे कृत्रिम बंदर
६. कोची - केरळ (अरबी समुद्राची राणी)	६. तुतिकोरीन (तामिळनाडू)
	७. कृष्णपट्टणम् (आंध्रप्रदेश)
	८. १३ वे बंदर - १ जून २०१० पोर्ट ब्लेअर - अंदमान - निकोबार बेटे

❖ नळमार्ग :-

- पहिला - १९६२-६८ या कालावधीत बांधण्यात आला. आसाममधील नाहरकाटिया तेलक्षेत्रातून बरौनीपर्यंत
- देशात सध्या ७००० कि.मी. पेक्षा जास्त लांबीचे नळमार्ग आहेत.
- खनिज तेल, पेट्रोल इ. ची प्रामुख्याने वाहतुक केली जाते.
 १. आसाममधील तेलक्षेत्र - उत्तरप्रदेशातील कानपुर
 २. गुजरातमधील हजिरा - उत्तरप्रदेशातील जगदीशपुर (वायु)
 ३. मुंबई - पुणे (खनिज तेल)
 ४. गुजरातमधील कोयाली - उत्तर प्रदेशमधील मथुरा

❖ वायुमार्ग :-

- देशांतर्गत वायुमार्ग व्यवस्थापन Indian Airlines ही करते.
- तर परदेशाशी वाहतुक, टपाल, माल ही Air India करते.
- नव्या आंतरराष्ट्रीय धोरणामुळे भारताने १०० देशांशी करार केला आहे.
- 'पवनहंस' ही हेलिकॉप्टर ONGC ला सेवा पुरवते.
- 'वायुदूत' ईशान्येकडील व उत्तरेकडील दुर्गम भागाकडे ही हेलिकॉप्टर सेवा पुरवली जाते.

देशातील आंतरराष्ट्रीय विमानतळे		
१	दिल्ली	इंदिरा गांधी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
२	मुंबई	छत्रपती शिवाजी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
३	कोलकाता	नेताजी सुभाषचंद्र बोस आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
४	नागपूर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
५	अहमदाबाद	सरदार वल्लभभाई पटेल आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
६	गुवाहाटी	गोपीनाथ बार्डोली आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
७	लखनऊ	चौधरी चरणसिंह आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
८	तिरुअनंतपुरम	त्रिवेंद्रम आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
९	अमृतसर	श्री गुरु रामदास आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
१०	श्रीनगर	शेख अलआलम आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
११	हैदराबाद	राजीव गांधी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
१२	पोर्टब्लेयर	वीर सावरकर आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
१३	गोवा	दाबोलिम आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
१४	इंदौर	देवी अहिल्याबाई होळकर आंतरराष्ट्रीय विमानतळ
१५	वाराणसी	लाल बहादुर शास्त्री आंतरराष्ट्रीय विमानतळ

प्रकरण १२. लोकसंख्या

लॉर्ड मेयो

- घोषवाक्य : आपली जनगणना आपले भविष्य
- जनगणना आयुक्त श्री. चंद्रमौली, महाराष्ट्र : रणजितसिंह देओल
- भारताची जनगणना २८ राज्यात, ७ केंद्रशासित प्रदेश, ६४० जिल्हे, ५९२४ उपविभाग, ७९३६ शहरे, ६.४९ लक्ष खेडे
- भारताची लोकसंख्या – १२१.२ कोटी (३१ मार्च २०११) (आयुक्तांनी जाहीर केली)
- २००१ – २०११ या दशकात लोकसंख्या १८.१ कोटीने वाढली. (१७.६४%)
- सर्वात कमी वृद्धीदर असलेले दशक (२००१ वृद्धीदर २१.५४%)
- उत्तरप्रदेश – १९.१८४ (सर्वात जास्त - ब्राझील या देशापेक्षा जास्त)
- उत्तरप्रदेश व महाराष्ट्राची लोकसंख्या अमेरिकेपेक्षा जास्त आहे.

□ राज्यांचा क्रम –

१. उत्तरप्रदेश (१९.९५ कोटी)	२. पश्चिम बंगाल (९.१३ कोटी)
३. महाराष्ट्र (११.२४ कोटी)	४. आंध्रप्रदेश (८.४६ कोटी)
५. बिहार (१०.४१ कोटी)	

□ कमी लोकसंख्या :-

१) सिक्कीम (६.११ लाख)	२) मिझोराम (१०.०७ लाख)
३) अरुणाचल प्रदेश (१३.८३ लाख)	४) गोवा (१४.५९ लाख)
५) नागालँड (१९.७९ लाख)	

□ केंद्रशासित प्रदेश :-

१) दिल्ली (१.६८ कोटी)	२) पाँडेचेरी (१२.४८ लाख)	३) चंदिगड (१०.६० लाख)

□ कमी लोकसंख्या केंद्रशासित प्रदेश :-

१) लक्षद्वीप (६४,४७३)	२) दमण दिव (२.४३ लाख)	३) दादरा नगर हवेली (३.४४ लाख)

□ सर्वात मोठे जिल्हे :

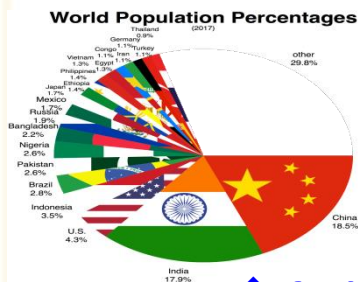
१) ठाणे (१.१० कोटी)	२) परगणा (१,००,८२,०००)

□ लहान जिल्हे :

१) दिबांग खोरे (७९४८)

❖ लोकसंख्येनुसार जगातील पहिले दहा देश :-

१) चीन	२) भारत	३) संयुक्त संस्थाने
४) इंडोनेशिया	५) ब्राझील	६) पाकिस्तान
७) बांग्लादेश	८) नायजेरिया	९) रशियन फेडरेशन
१०) जपान		

❖ २०११ च्या लोकसंख्येचे ६ मोठ्या लोकसंख्येच्या राज्यांचा वृद्धीदरातील घट :-

क्र	राज्य	२००१	२०११
१	उत्तरप्रदेश	२५.८५	२०.९
२	महाराष्ट्र	२२.७३	१५.९९
३	बिहार	२८.६२	२५.०७

क्र	राज्य	२००१	२०११
४	पश्चिम बंगाल	१७.७७	१३.९३
५	आंध्रप्रदेश	१४.५९	११.१०
६	मध्यप्रदेश	२४.२६	२०.३

- भारतात लोकसंख्या वाढीचा दशवार्षिक दर १७.६४% होता, तर सरासरी वार्षिक वेग १.६४% आहे.
- जागतिक लोकसंख्या वाढीचा वेग १.२३% होता.
- भारताने जगाचा २.४६% भूभाग व्यापलेला आहे. जगातील १७.५% लोक भारतात राहतात.
- सर्वाधिक वृद्धीदर असणारी राज्ये / केंद्रशासित प्रदेश :-
 १. दादरा नगर हवेली (५५.५०%)
 २. दमण दिव (५३.५४%)
- सर्वात कमी वृद्धीदर :-
 १. नागालँड (०.४७%)
 २. केरळ (४.८६%)
- सर्वात जास्त वृद्धीदर असणारे जिल्हे :-
 १. करंगकम (१११.१%)
 २. यानम (पाँडेचेरी) (७७.१८%)
- सर्वात कमी वृद्धीदर असणारे जिल्हे :-
 १. कणिके (नागालँड) (३०.५४%)
 २. लोणलोहु (नागालँड) (५८.५५%)

❖ लिंग-गुणोत्तर :

लोकसंख्येमध्ये १००० पुरुष लोकसंख्येनुसार स्त्रियांची संख्या किती आहे. याला लिंग-गुणोत्तर म्हणतात.

- ❑ राष्ट्रीय सरासरी लिंग-गुणोत्तर :- ९४३ : १०००
- ❑ एकूण लोकसंख्येचे लिंग-गुणोत्तर :- वर्ष २००१ – ९३३
वर्ष २०११ – ९४३
- ❑ बालिका- बालकांचे (०-६ वर्षे) लिंग-गुणोत्तर :- वर्ष २००१ – ९२७
वर्ष २०११ – ९१९
- ❑ ७ वर्षावरील लोकसंख्येचे लिंग-गुणोत्तर :- वर्ष २००१ – ९४२
वर्ष २०११ – ९४४

❖ सन २०११ च्या जनगणनेनुसार,

- ❑ सर्वात जास्त लिंग-गुणोत्तर असणारे तीन राज्ये :-
 - १) केरळ (१०८४)
 - २) तामिळनाडू (९९६)
 - ३) आंध्रप्रदेश (९९३)
- ❑ सर्वात जास्त लिंग-गुणोत्तर असणारे तीन केंद्रशासित प्रदेश :-
 - १) पुद्दुचेरी (१०३७)
 - २) लक्षद्वीप (९४६)
 - ३) अंदमान व निकोबार बेटे (८७६)
- ❑ सर्वात कमी लिंग-गुणोत्तर असणारे तीन राज्ये :-
 - १) हरियाणा (८७९)
 - २) जम्मू आणि काश्मीर (८८९)
 - ३) सिक्किम (८९०)
- ❑ सर्वात कमी लिंग-गुणोत्तर असणारे तीन केंद्रशासित प्रदेश :-
 - १) दमण व दीव (६१८)
 - २) दादरा आणि नगर हवेली (७७४)
 - ३) चंदिगड (८१८)
- ❑ लिंग-गुणोत्तरामध्ये घट दर्शविणारे तीन राज्ये :-
 - १) बिहार
 - २) गुजरात
 - ३) जम्मू आणि काश्मीर
- ❑ लिंग-गुणोत्तरामध्ये घट दर्शविणारे तीन केंद्रशासित प्रदेश :-
 - १) दादरा आणि नगर हवेली
 - २) दमण आणि दीव
 - ३) लक्षद्वीप

❖ बालिका-बालकांचे लिंग-गुणोत्तर – (०-६ वर्षे) २०११ :

- ❑ बालिका-बालकांत लिंग-गुणोत्तर सर्वात जास्त असणारे केंद्रशासित प्रदेश :-
 - १) अंदमान आणि निकोबार (९६८)
 - २) पुद्दुचेरी (९६७)
 - ३) दादरा आणि नगर हवेली (९२६)
- ❑ बालिका-बालकांत लिंग-गुणोत्तर सर्वात जास्त असणारे पहिली तीन राज्ये :-
 - १) अरुणाचल प्रदेश (९७२)
 - २) मेघालय (९७०)
 - ३) मिझोराम (९७०)

□ बालिका-बालकांत लिंग-गुणोत्तर सर्वात कमी असणारे तीन राज्ये :-

१) हरियाणा (८३४) २) पंजाब (८४६) ३) जम्मू आणि काश्मीर (८६२)

□ बालिका-बालकांत लिंग-गुणोत्तर सर्वात कमी असणारे तीन केंद्रशासित प्रदेश :-

१) दिल्ली (८६६) २) चंदीगड (८८०) ३) लक्षद्वीप (९११)

□ २०११ सालच्या जनगणनेनुसार बालिका-बालकांच्या लिंग-गुणोत्तरामध्ये वाढ दर्शविणारी राज्ये :- (५ राज्ये)

१) पंजाब २) हरियाणा ३) हिमाचल प्रदेश ४) तामिळनाडू ५) मिझोराम

केंद्रशासित प्रदेश :-

१) चंदीगड २) अंदमान आणि निकोबार बेटे

• उरलेल्या राज्यांत व केंद्रशासित प्रदेशात घट झालेली आहे.

□ महाराष्ट्रातील घट - १९

वर्ष २००१ - ११३

वर्ष २०११ - ८९४

□ ७ वर्षावरील लोकसंख्येचे लिंग गुणोत्तर -

वर्ष २००१ - ९४२

वर्ष २०११ - ९४४

□ ७ वर्षावरील लोकसंख्येचे लिंग-गुणोत्तर सर्वात जास्त असणारी राज्ये :-

१) केरळ (१०९९) २) तामिळनाडू (१०००) ३) आंध्रप्रदेश (९९७)

□ ७ वर्षावरील लोकसंख्येचे लिंग-गुणोत्तर सर्वात कमी असणारी राज्ये :-

१) हरियाणा (८८५) २) जम्मू आणि काश्मीर (८८७) ३) पंजाब (८९९)

□ ०-६ वर्षे वयोगटातील बालकांचे लिंग-गुणोत्तर :-

वर्ष २००१ - ९२७

वर्ष २०११ - ९१९

□ सर्वात जास्त लिंग-गुणोत्तर असणारी राज्ये :-

१) उत्तरप्रदेश २) बिहार ३) महाराष्ट्र ४) मध्यप्रदेश ५) राजस्थान

□ टक्केवारीनुसार लिंग-गुणोत्तरात सर्वात जास्त घट असणारी राज्ये :-

१) सिक्किम २) उत्तरप्रदेश ३) अरुणाचल प्रदेश

□ सर्वात कमी लिंग-गुणोत्तर असणारे केंद्रशासित प्रदेश :-

१) लक्षद्वीप २) दमण व दीव ३) अंदमान व निकोबार बेटे ४) दादरा व नगर हवेली

❖ लोकसंख्येची घनता :- (दर चौ.कि.मी. मध्ये राहणारी लोकसंख्या)

□ भारताची घनता -

वर्ष २००१ (भारत) - ३२५

वर्ष २०११ - ३८२ (१७.५%)

□ महाराष्ट्राची घनता -

वर्ष २००१ - ३६५

वर्ष २०११ - ३१५

□ लोकसंख्येची घनता -

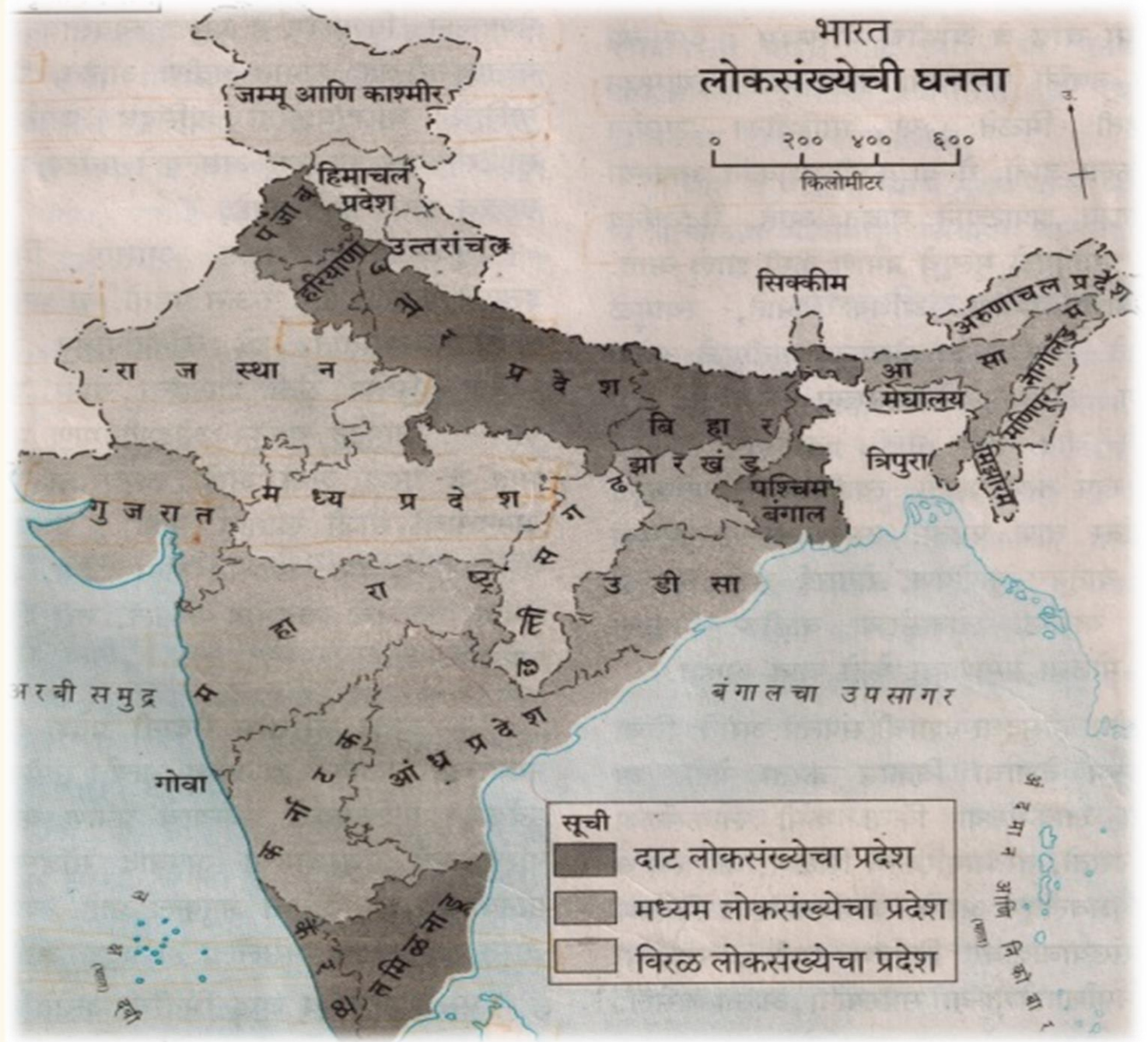
लोकसंख्या

प्रदेशाचे क्षेत्रफळ

जास्त क्षमतेनुसार पहिले पाच

क्र.	राज्य	क्र.	केंद्रशासित प्रदेश
१	बिहार (११०६)	१	दिल्ली (११,२९७)
२	पश्चिम बंगाल (१०२८)	२	चंदीगड (९,२५८)
३	केरळ (८६०)	३	पॉण्डिचेरी (२६०५)
४	उत्तरप्रदेश (८२९)	४	दमण व दीव (२१७२)
५	हरियाणा (५७३)	५	लक्षद्वीप (२०१५)

❖ कमी घनतेनुसार पहिले पाच राज्य / केंद्रशासित प्रदेश :-

- १) अरुणाचल प्रदेश (१७) – राज्यांमध्ये पहिला
- २) अंदमान व निकोबार बेटे (४६) - केंद्रशासित प्रदेशामध्ये पहिला
- ३) मिझोराम (५२)
- ४) सिक्किम (८६)
- ५) नागालँड (११९)

❖ साक्षरता :-

□ भारत :

- पुरुष - ७५.२६ टक्के (२००१), ८२.१४ टक्के (२०११)
- स्त्रिया - ५३.६७ टक्के (२००१), ६५.४६ टक्के (२०११)
- एकूण - ६४.८३ टक्के (२००१), ७४.०४ टक्के (२०११)

❑ सर्वाधिक साक्षरता राज्य :-

- १) केरळ (९३.९१ टक्के)
- २) लक्षद्वीप (९२.२८ टक्के)
- ३) मिझोराम (९१.५६ टक्के)
- ४) त्रिपुरा (६६.९५ टक्के)
- ५) गोवा (८७.४० टक्के)

❑ कमी साक्षरता राज्य :-

- १) बिहार (६३.८२ टक्के)
- २) अरुणाचल प्रदेश (६६.९५ टक्के)
- ३) राजस्थान (६७.०६ टक्के)
- ४) झारखंड (६७.६३ टक्के)

नवीन राज्यनिर्मितीनुसार :- १) आंध्रप्रदेश (६७.४ टक्के), २) तेलंगणा (६६.५ टक्के)

❑ एकूण साक्षरता :-

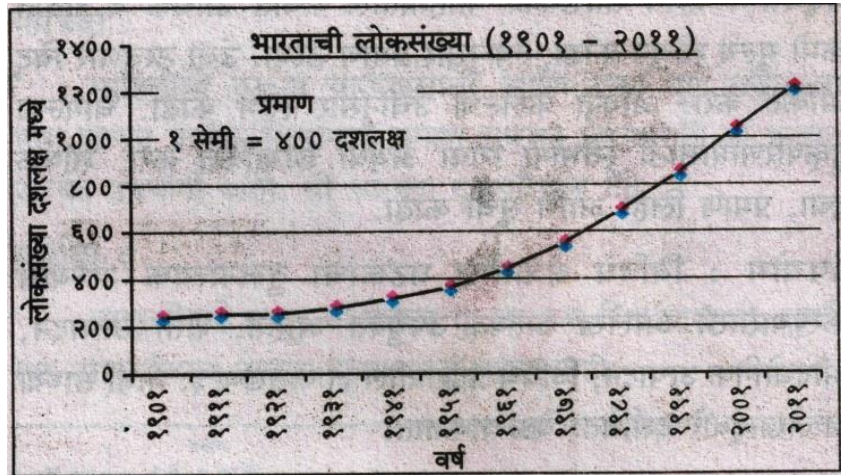
- पुरुष - २००१ ते २०११ दरम्यान ६.८८ टक्के
- स्त्रिया - २००१ ते २०११ दरम्यान ११.७९ टक्के
- २०११-१२ दरम्यान भारताची साक्षरता ८५ टक्के पर्यंत वाढविणे हे सरकारचे उद्दिष्ट

❑ भारतातील १० राज्यात ८५ टक्केपेक्षा जास्त साक्षरता

- १) केरळ
- २) लक्षद्वीप
- ३) मिझोराम
- ४) त्रिपुरा
- ५) गोवा
- ६) दिव-दमण
- ७) पाँडेचेरी
- ८) चंदीगड
- ९) दिल्ली
- १०) अंदमान-निकोबार

- एकूण साक्षरता ९.२१ टक्के ने वाढून ७४.०४ टक्के झाली.

वर्ष	दशलक्षांमध्ये लोकसंख्या
१९०१	२३८
१९११	२५२
१९२१	२५१
१९३१	२७८
१९४१	३१८
१९५१	३६१
१९६१	४३९
१९७१	५४८
१९८१	६८३
१९९१	८४६
२००१	१०२८
२०११	१२१० (तात्पुरती)

- २००१ साली ८० टक्के पेक्षा जास्त साक्षरता असणारी ८ राज्ये होती. ती २०११ साली १५ पर्यंत वाढली.
- सन २००१-२०११ या काळात पुरुष साक्षरतेची दशवार्षिक वाढ ३१.९८ टक्के तर स्त्रियांच्या साक्षरतेची दशवार्षिक वाढ ४९.१० टक्के आहे.

• भारत लोकसंख्यावाद

वर्ष	लोकसंख्या	दशकातील वाढ		वाढीचा वार्षिक सरासरी दर
		निव्वळ वाढ	शेकडा वाढ	
१९४१	३१८६६०५८०	३९६८३३४२	१४.२२	१.३३
१९५१	३६१०८८०९०	४२४२७५१०	१३.३१	१.२५
१९६१	४३९२३४७७१	७८१४६६८१	२१.६४	१.९६
१९७१	५४८१५९६५२	१०८९२४८८१	२४.८०	२.२०
१९८१	६८३३२९०९७	१३५१६९४४५	२४.६६	२.२२
१९९१	८४३३८७८८८	१६३०५८७९१	२३.८६	२.१४
२००१	१०२७०१५२४७	१८०६२७३५९	२१.३४	१.९३
२०११	१२१०५६९५७३	१८३५५४३२६	१७.६४	१.६४

भारत साक्षरतेच्या टक्केवारीनुसार क्रमांक (२०११ अंतिम आकडेवारी)

१	केरळ	९४.०	१९	प. बंगाल	७६.२६
२	लक्षद्वीप	९९.२५	२०	दादरा आणि नगर हवेली	७६.२४
३	मिझोराम	९९.३३	२१	पंजाब	७५.८४
४	गोवा	८८.७	२२	हरियाणा	७५.५५
५	त्रिपुरा	८७.२२	२३	कर्नाटक	७५.३६
६	दमण आणि दीव	८७.१	२४	मेघालय	७४.४३
७	अंदमान आणि निकोबार बेट	८६.६३	२५	ओडिशा	७२.८७
८	एन.सी.टी. दिल्ली	८६.३४	२६	आसाम	७२.१९
९	चंदीगड	८६.०५	२७	छत्तीसगड	७०.२८
१०	पुदुचेरी	८५.८५	२८	मध्य प्रदेश	६९.३२
११	हिमाचल प्रदेश	८२.८	२९	उत्तर प्रदेश	६७.६८
१२	महाराष्ट्र	८२.३४	३०	जम्मू आणि काश्मीर	६७.१६
१३	सिक्कीम	८१.४२	३१	आंध्रप्रदेश	६७.०२
१४	तमिळनाडू	८०.०३	३२	तेलंगणा	
१५	नागालँड	७९.५५	३३	झारखंड	६६.४१
१६	मणिपूर	७९.२१	३४	राजस्थान	६६.११
१७	उत्तराखंड	७८.८२	३५	अरुणाचल प्रदेश	६५.३८
१८	गुजरात	७८.०३	३६	बिहार	६१.८

भारत – संघराज्य क्षेत्रानुसार लोकसंख्याशास्त्रीय घटकांचे सर्वात पहिले व सर्वात शेवटचे संघराज्य क्षेत्र :

जनगणना (२०११) - अंतिम आकडेवारी

➤ व्याघ्र गणना – २०१४ :-

- या गणनेत १८ राज्यांमधील ४७ व्याघ्र प्रकल्पांचा समावेश करण्यात आला आहे.
- सर्वेक्षणासाठी ३ लाख ७८ हजार ११८ चौ.कि.मी. क्षेत्र निवडण्यात आले आहे.
- १७ जानेवारी २०१४ रोजी सुरु झाली.
- २०१४ च्या व्याघ्र गणनेनुसार देशात जगाच्या ७०% वाघ दिसल्याचे दिसून आले.
- यानुसार सध्या देशात २,२२६ इतके वाघ आहे. ही संख्या २०१० पेक्षा ३०.५% ची वृद्धी दर्शविते.

- महाराष्ट्रात २०१० साली १६९ वाघ होते तर २०१४ साली १९० वाघांची संख्या झाली आहे. (१२.५% वाढ)
- महाराष्ट्रात सर्वाधिक वाघ ताडोबा-अंधारी येथे.
- जगभरातील वाघांची संख्या ३००० आहे.
- नागपूर ही देशाची व्याघ्र राजधानी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

प्रकरण १३. आदिवासी जमाती

प्रस्तावना :- आदिवासी हा शब्द आदि व वासी यांनी मिळून बनलेला आहे ज्याचा अर्थ 'मुळ रहिवासी' असा होतो. भारताच्या लोकसंख्येचा एक मोठा भाग आदिवासी जमातीचा आहे. पुरातन काळात आदिवासींचा वनवासी असा देखील उल्लेख दिसून येतो. संविधानामध्ये देखील आदिवासींचा उल्लेख 'अनुसुचित जमाती' असा केलेला आहे. भारताच्या प्रमुख आदिवासी जमातीमध्ये संथाळ, गोंड, मुंडा, हो, बोडो, भिल्ल, खासी, सहरिया, गरासिया, मीणा, उराव, बिरहोर इत्यादींचा समावेश होतो. महात्मा गांधींनी आदिवासींना 'गिरीजन' (डोंगरावर राहणारे) असे संबोधले आहे.

आदिवासी मुख्यतः भारताच्या ओडिशा, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, बिहार, झारखंड, पश्चिम बंगालमध्ये अल्पसंख्यांक तर भारताच्या पूर्वेतर राज्यात बहुसंख्यांक म्हणून आढळतात. उदा. मिझोराम, भारत सरकारने यांना भारताच्या संविधानाच्या पाचव्या परिशिष्टामध्ये 'अनुसुचित' जनजाती या रूपाने मान्यता देण्यात आली आहे.

१) संथाळ :-

संथाळ

- संथाळ ही आदिवासी जमात जास्तीत जास्त झारखंड राज्यात तसेच पश्चिम बंगाल, ओडिशा आणि आसाम सारख्या काही जिल्ह्यात राहणाऱ्या भारताच्या प्राचीन काळातील जमातींपैकी एक आहे.
- मदिरापान तसेच नृत्य हे त्यांच्या दैनिक जीवनाचा एक भाग आहे. बाकीच्या आदिवासी जमातींप्रमाणेच यांच्यातही जादूटोणा प्रसिध्द आहे. संथाळांची अजून एक विशेषतः म्हणजे त्यांची सुंदर प्रकारची घरे होय ज्यांना खिडक्या नसतात.

संथाळ जमातीचे घर

२) नागा :-

- ही आदिवासी जमात भारताच्या पूर्वेतर भागात व म्यानमारच्या पश्चिमोत्तर भागात आढळते. नागालँडमध्ये ही जमात बहुसंख्यांक जमात म्हणून आढळते.
- २०१२ मध्ये नागालँडमध्ये यांची संख्या १७ लाख इतकी होती. याव्यतिरिक्त ही जमात मणिपूर, आसाम व अरुणाचल प्रदेश या भागातही बऱ्याच संख्येने आढळते. म्यानमारमध्ये ते मोठ्या संख्येने आढळत असल्याने त्यांनी स्वतःच्या क्षेत्राला स्वायत्त क्षेत्र म्हणून घोषित केले आहे. ज्यामध्ये ते स्वतःचे प्रशासन स्वतःच सांभाळतात. वेग-या अस्तित्वासाठी नागा

जमातीचा संघर्ष : अंगमी जपू फिजो यांनी नागा यांच्या संघर्षासाठी नागा नॅशनल कौन्सिलची स्थापना केली.

- ज्याचा उद्देश वेगळे नागा राज्य स्थापन करणे हा होता. नागा या जमातीच्या प्रमुख भाषा कुकी-चिन-नागा इत्यादी असून याव्यतिरिक्त ते 'क्रियोल भाषेचा' वापर आपआपसात संभाषण करण्यासाठी करतात. यांचा प्रमुख व्यवसाय शिकार करणे हा आहे. जवळजवळ ९५ टक्के नागा ईसाई आहेत. नागा जमातीच्या जवळजवळ ६६ उपजमाती आहे.

३) भिल्ल

- ही एक मध्य भारतातील जमात आहे. ही जमात भिल्ल भाषा बोलते. भिल्ल ही जमात गुजरात, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्र व राजस्थानमधील एक अनुसुचित जमात आहे.
- भिल्ल या शब्दाची उत्पत्ती बिल या शब्दापासून झाली आहे. ज्याचा अर्थ द्रविड भाषेत धनुष्य हा होतो.

४) गोंड :-

- भारतात गोंड ही जमात विंध्यपर्वत, सातपुडा पठार व छत्तीसगढ मैदान येथे आढळते. ही जमात प्रामुख्याने मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश, ओडिशा मध्ये आढळते.
- गोंड जमातीचा प्रदेश गोंडवाना या नावाने प्रसिध्द आहे. जिथे १५ व्या व १७ व्या शतकात गोंड राजवंशीयांचे शासन प्रस्थापित होते.

५) खासी :-

- खासी ही जमात भारताच्या मेघालय, आसाम तसेच बांगलादेश सारख्या काही भागात आढळते. ही जमात प्रामुख्याने खासी व जैतिया टेकड्यांमध्ये आढळते.
- ही जमात शरीराने धष्टपुष्ट व स्वभावाने परिश्रमी असते. खासी जमातीचे वैशिष्ट्ये म्हणजेच त्यांचा मातृप्रधान समाज आहे.

६) खोंड :-

- खोंड ही आदिवासी जमात भारतात ओडिशा राज्याच्या डोंगराळ भागात आणि जंगलात आढळतात. यांची संख्या अंदाजे ८ लाखपेक्षा जास्त आहे. खोंड ही जमात मुख्यत्वे भाताची शेती करते, परंतु अजूनही खोंड जातीचे काही समुह हे झूम शेतीवर अवलंबून आहेत.

७) हो :-

- हो ही आदिवासी जमात भारताच्या झारखंड राज्याच्या सिंहभूम जिल्ह्यात तसेच ओडिशा राज्यातील क्योझर, मयूरभंज, जाजपूर या जिल्ह्यात वास्तव्य करते. हो जमातीची स्वतःची एक संस्कृती आणि परंपरा आहे. हे लोक निसर्गाचे उपासक आहेत.

८) गारो :-

- गारो ही जमात भारताच्या मेघालय राज्यातील जिल्ह्यात आढळते. गारो ही जमात तिब्बती बर्मी भाषा बोलतात. यांचा रंग गोरा किंवा सावळा असतो. हे उंचीने कमी, चेहरा छोटा, गोल आणि नाक चपटे असते.

❖पोशाख :-

- गारो जमातीचे पुरुष निःया पट्टीचे वस्त्र आणि डोक्यावर कोंबड्याच्या पिसांपासून बनवलेला मुकूट घालतात. गारो जातीचे लोक पर्वतीय तसेच मैदानी प्रदेशात विभागले गेले आहेत. हे लोक झूम या प्रकारच्या शेतीवर व माश्यांच्या शिकारीवर आपली उपजिविका भागवतात.

९) मुंडा :-

- मुंडा ही आदिवासी जमात झारखंड तसेच पश्चिम बंगाल, छत्तीसगढ, ओडिशा आणि बिहार या राज्यांमध्ये आढळते. 'मुंडा' या शब्दाचा अर्थ गावाचा प्रमुख असा होतो.
- भाषा – मुंडारी
- वर्ण - काळा
- केस - कुरळे
- मुंडा ही आदिवासी जमात ख्रिश्चन धर्माचे अनुकरण करते. पण त्यांची स्वतःची अशी 'सरना' संस्कृती आहे. परंतु 'सिंग बोंगा' (सुर्य देव) यावर त्यांचा विश्वास आहे.
- व्यवसाय – पूर्वी त्यांचा व्यवसाय शिकारी हा होता. परंतु आता त्यांचा व्यवसाय शेती आहे.
- आहार – सामान्यपणे हे मांसाहारी आहार घेतात. उदा. बेडुक, उंदीर, साप, गांडुळ इ.
- पोषाख – हिंदुंच्या पोषाखाचे अनुकरण करतात.
- सण – सोहराई, करम, सारहुल

१०) भुतिया :-

- भुतिया आदिवासी जमात मुळची तिबेटची आहे. सोळाव्या शतकात त्यांनी सिक्कीम ला स्थलांतर केले. ते सिक्कीमच्या उत्तर भागात आढळतात.
- भाषा – भुतिया आदिवासी समाज 'सिक्कीमी' भाषेचा उपयोग करतात. याशिवाय ते भुतिया, लेप्चा, नेपाळी, इंग्लीश व हिंदी या भाषेचा उपयोग करतात.
- पोषाख – पुरुष 'बाखु' हा पारंपारिक पोषाख धारण करतात. तसेच स्त्रिया 'रेश्मी होंजु' हा पारंपारिक पोशाखाचा वापर करतात.
- आहार – भुतिया जमात प्रामुख्याने भात व प्राण्यांचे मांस खातात. त्यात जास्तीत जास्त गाईचे मांस अधिक प्रमाणात असते.
- सण – लोसर व लुसुंग हे त्यांचे महत्त्वाचे सण आहेत.

भारत : प्रादेशिक आदिवासी नृत्यप्रकार

राज्य	लोकनृत्य	राज्य	लोकनृत्य
उत्तरप्रदेश	नौटंकी, कजरी	उत्तराखंड	नौटंकी, कजरी
आंध्रप्रदेश	कोट्टम	कर्नाटक	यक्षगाण
मध्यप्रदेश	लोटा, पांडवानी	छत्तीसगढ	लोटा, पांडवानी
बिहार	बिडेसी	पंजाब	भांगडा, गिड्डा
गुजरात	गरबा, भावी	जम्मू - काश्मीर	चक्री
मेघालय	वांगला लाहो	राजस्थान	झुमर, चामर-गिंदाद
हिमाचल प्रदेश	कायंगा - बाकायंगा	मिझोराम	चिराव
आसाम	बिहू	हरियाणा	गिड्डा
तामिळनाडू	थिलाना		

भारत : प्रादेशिक सण व उत्सव

राज्य	सण
तामिळनाडू	पोंगल
केरळ	ओणम, विसू
गोवा	कार्निव्हल
आसाम	बिहू

भारतातील प्रमुख जमाती

जमात	राज्य	जमात	राज्य
१. अभोर	अरुणाचल	२१. आओ	नागालँड
२. ओरान	पश्चिम बंगाल	२२. अंगामी	नागालँड
३. कोल	छत्तीसगढ	२३. कोटा	तामिळनाडू
४. मुंडा	झारखंड	२४. कोलम	आंध्र प्रदेश
५. कोरकू	महाराष्ट्र	२५. धुतिया	आसाम
६. चेंचू	आंध्र प्रदेश	२६. गारो	मेघालय, आसाम, नागालँड
७. खाशी	आसाम, मेघालय, नागालँड	२७. गोंड	छत्तीसगढ, झारखंड महाराष्ट्र
८. लुसाई (लुशिया)	त्रिपुरा	२८. तोट्टा	तामिळनाडू
९. मोपला	केरळ	२९. भुतिया	उत्तरांचल
१०. जारवा	छोटे अंदमान	३०. कुकी	मणिपूर
११. कुरुख	झारखंड, ओरिसा	३१. बैगा	छत्तीसगढ
१२. भिल्ल	राजस्थान, महाराष्ट्र, गुजरात, छत्तीसगढ	३२. बदगा	तामिळनाडू
१३. भोट	हिमाचल प्रदेश	३३. लेपचा	सिक्कम
१४. चकमा	त्रिपुरा	३४. गड्डी	हिमाचल प्रदेश
१५. जयंती	मेघालय, आसाम	३५. बोदो	आसाम
१६. हो	छोटा नागपूर	३६. मुरिया	छत्तीसगढ
१७. संथाल	पश्चिम बंगाल, झारखंड	३७. हळबा	महाराष्ट्र
१८. खोंड	ओरिसा	३८. गुज्जर	हिमाचलप्रदेश
१९. उराव	झारखंड, छत्तीसगढ	३९. कोरबा	झारखंड, छत्तीसगढ
२०. मिकीर	आसाम	४०. उरली	केरळ

१) भारत – प्रमुख अनुसूचित जाती :-

राज्ये	अनुसूचित जाती
महाराष्ट्र	अंगार, बिदला, भामबी, चांभार, मेहतर, मोची, लालबेगी, पासी, तुरी
मध्यप्रदेश	भंगी, चांभार, मेहतर, मोची, पासी, सांसी
उत्तरप्रदेश	बलहार, वाल्मीकी, बंगाली, चांभार, धनुक
पंजाब	अल-धरमी, वाल्मीकी, भंगी सिकलीगार, बांगली, कुहरा, जाटिया, माझहबी, मेघ, पासी, सांसी सापेला
राजस्थान	आदी-धरमी, बावरिया, भंगी, चांडेल, काडियन, मदार, मजला पुलिअम
बिहार	भंगी, भुश्या, चांभार, मेहतर, लालबेगी, पासी
हरियाणा	वाल्मीकी, भंगी, चुरा, चांभार, पासी
अरुणाचल प्रदेश	बनिया, हिरा, झालो, लालबेगी, महार, मोची, पालनी, रिषी
आंध्रप्रदेश	अनामुख, बिंदला, चांभार, महार, मेहतर मुंडला
आसाम	बनिया, ढोली, झालो, मेहतर, सूत्रधार
गुजरात	अगार, चांभार, भंगी, मेहतर, मोची, पासी, तुरी
हिमाचल प्रदेश	वाल्मीकी, भंगी, कुहर, जाटिया, मोची सांसी
जम्मू आणि काश्मीर	बटवाल, चांभार, चुरा, मेघ, जोहला, वाताल
मणिपूर	मोची, रविदास, सूत्रधार
कर्नाटक	अजिला, भंगी, वाल्मीकी, चांभार, मेहतर, मोची, मुकरी, पाले, थोटी
मेघालय	बनिया, मेहतर, झालो, सूत्रधार
केरळ	अदी-आंध्र, अजिला, चांभार, गोड्डा, हसला, मुशी पनान, थोटी, वेतान
नागालँड	बनिया, झालो, मेहतर
मिझोराम	बनिया, ढोली, हिरा, झालो, रवीदास, सूत्रधार
ओडिशा	बाउरी, चांभार, देवर, मेहतर, मोची, पासी, तुरी
त्रिपुरा	चांभार, मेहतर, मोची, पटनी
पश्चिम बंगाल	भंगी, चांभार, लालबेगी मल्ला पासी, तुरी

२) भारत – प्रमुख आदिवासी जमाती :-

राज्ये	आदिवासी जमाती
महाराष्ट्र	भिल्ल, बिडहोर, धनवार, डुब्ला, गरसाया, गोंड खारिया, कोलम, कोल, कुणबी, ओरान पतेतिया, ठाकर, थोटी
मध्यप्रदेश	अगारिया, अंध, बैगा, भिल्ल, भुमिया, बिडहोर बियर, चनवार, धनवार, दामोर, गदबा, गरसिया, गोंड, कामर, कीर, खैरवार खोंड, कोल, कोरवा, मीना, नागासिया, नाट, निहाल, ओरान, पनिका, पाओ, पतिका, परधान, सहारिया, साओंता, सडर, सावर

राज्ये	आदिवासी जमाती
उत्तरप्रदेश	बंजारा, भोकसा, भोटिया, बक्सा, हांजी, जौसारी, कंजार, राजी, सैनसी, यारु
पंजाब	भोट, बोथ, गड्डी, स्वांगवाला
राजस्थान	अंध, बारदा, बावचा/बामचा, भैना, भातरा, भिल्ल, भिला, भूजिया, बिंझवार, बिरहुल, चरण, चोधरा धनका, धनवार, धोडिया, ढोर, डुब्बा, गदबा, गामित, गरसाया, गोंड, हलबर/हलबी, कमार, कंध, काथोडी, काटकरी, कुंधरी, खारिया, खारवार, कोकना, कोकली, कोल, कोली, कोलाम, कोरकू, कोरवा, कोया, कुवका, कुणबी, कुवर, मल्हार, मीना, नैकाडा/नैका, नागासिया, निहाल, ओरान, पधार, परजा, पटेलिया, पडरा-भिल्ल, पोमला, परधान, राथवा, रावडी, सहारिया, साओटा, सावर, सिड्डी, ठाकूर/ठाकर, थोटी, वारली, विठोलिया
बिहार	असुर, बैगा, बंजारा, बेडिया, बिजलिया, बिरहोर, बिरजिया, चैरो, चिक, गोंड, हो, करमाली, खारिया, खरेवार, खोंड, कोरवा, लोहार माहली, माल, पहाडिया, मुंडा, ओरान, पहाडिया संथाळ, पहाडी, सौरिया, सावर
अरुणाचल प्रदेश	अबोर, अदी, अका, अपाटानी, डाल्फा, दिगारु, गोंवा, खामटी, निजी, मिश्मी, मोनबा, नोकते सिंघपो, मिजी, तागिन टंगसा, वांचो
आंध्रप्रदेश	अंध, बागता, वाल्मीकी, भिंधू, भिल्ल, चेंचू डोरा, डुब्बा, गोडवा, गोंड, जतपू, कामरा, कोंडा, कोंडा-रेड्डी, खोंड, कोटिअस, कोटिया, कोया, कुलिया, कुटुनायकन, लंबाडी, मालीस, मन्ने-डोरा, नखा डोरा, नायक पोरजा, परधान, रेड्डी, रेड्डी-डोरा, रोना/रेना, साब्रा, सुगालीस, थोटी यनाडिया, येनाडी येरुकुला
आसाम	बोडो, चकमा, दिमसा, देवरी, होजा, होझाई, कचरी, लालुंग, मिकिर, मिरी
गुजरात	भिल्ल, धनका, डुब्बा, गरसया, गोंड, काथोडिया, राबरिया, सिद्दी वाधिर, वारली
हिमाचल प्रदेश	भोट, भोटिया, गड्डी, गुज्जर, कनौरा, किन्नर, लहौली, लांबा, पंगवाल, सावंगल
जम्मू आणि काश्मीर	भाकडवाल, लडाखमधील बौध्द, गड्डी, गुजर, पहाडी
मणिपूर	अश्मोल, हमर, कुकी, मायोन, राहते, झोड
कर्नाटक	अरनदान, बारदा, बामचा, भिल्ल, चोधरा, चेंचू, धनका, धोडिया, डुब्बा, एकलिगा, गोडालू, गमता, हसादास, हक्की, कडार, कैकरुबा, काथोडी, कोकणा, कोलीढोर, कोया, कोरुबा, कुडिया, कानियम, कुरुमन, कोटा, कोरांगा, कोंडा-रेड्डी, कोंडा-काकुश काम्मारा कुरुंबा, मलाईकंडी, माडीयन, नैकाडा, पाल्लियाद पारधी, पटालिया, पोम्ला, पोरामा, पुलयन, पुनियन राथवा रागोंद, सोलगा, सोलीगारु, थोटी, तोडा, वारवा, वारली, विठोलिया, येरावा
मेघालय	गारो, हमार, जैंतिया, खासी, पोवड
केरळ	अरनदान, ऐरुलाज, एरावल्लन, कादर, कन्नीकर, कोचूवेलन कादियन, कम्मारा, कुहुनयाकन, कोचू, कोंडाकाकुस, कोरगा, कोटा, कुडिया, कुरुंबास, कोरिचछन, कुरुमन, मलाई, मलायन, मन्नार, मलाई-कंडी, मातरी, पल्लयान, पल्लियार, पनियन, पलयान, पुलयन, उरली/उरलय, उल्लादन, विश्ववन

राज्ये	आदिवासी जमाती
नागालँड	अंगामी, ओ, कोनयाक, कुकी, लोथा, मिलिर, मोन, रेंगमा, सेमा
मिझोराम	चलिमा, कोरवो, ओरांग रियांग
ओडिशा	बगाता, बंजारा, बाथुडी, बडगा, भारुआ, भोतडा, भूमिया, भूयन, भरुआ, बिंजहाल, बिडहेर, बिडहोर, चेंचू, दल, देसुआ, गोंडिया, गोंड, कोरा, हो, जुअंग कम्मर, खारिया, खोंड, किसन, कोल, कोळी, कोंडा, कोटिया, कुली, कोंड, कोलहा, लोढ, लोहार, माडिया महाली, मिर्धा, मुंडा, ओरान, परटिया, पारेंगा, पोंडो, पोरजा, राजोर, शाबर, संथाळ, सोनटी, सोउरा
पश्चिम बंगाल	असूर, बैगा, बादिया, बंजारा, बाराइक, भूमजी, बिडहोर, बिरजिया, भूमिजी, भूटिया, चेओ, चिक, चकमा, गारो, गोंड, हो, हजांग, खोंड, कोरा, कारमली खारवार, खुंड, किसान, कोरवा लेप्चा, लोढा/खेरिया, लोहारा, माघ, माहली, मालपहाडिया, महाली, मल्ला, मेच मरु, मंडा, ओरन, राभा, संथाळ, सौरिया, सावर, शोलगा
छत्तीसगड	भिल्ल, बिडहोर, गदबा, गोंड, खोंड, कोल, मारलया मुंडा, ओरान, सचरिया
नागालँड	बोडो, देवरी, कचरे, मिरी, मिकिर होजाइ, अंगामी, ओ, कुकी, लोया कोनयाक, माओ, सीमा
उत्तराखंड	भुतिया, बक्सा, जौनसारी, राजी, थारु
सिक्कीम	भुतिया, लेप्चा, सारपा
झारखंड	बैगा, बिडहोर, गोंड, खारा, कोरवा, पडिहार, मुंडा, पडिहा, ओरान, संथा

- २०११ च्या जनगणनेनुसार देशात आदिवासींची संख्या १०४.३ दशलक्ष एवढी आहे.
- ही देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.३% आहे.
- २००१ ला ती ८४.३ दशलक्ष होती व एकूण लोकसंख्येच्या ८.२% होती.

□ सर्वात जास्त आदिवासींची संख्या :

१. लक्षद्वीप (९४.४%)
२. मिझोराम (८६.५%)
३. अरुणाचल प्रदेश (६८.८)
४. नागालँड (८६.५%)
५. मेघालय (८६.९%)

